

Juli 2004

D66, kiezers en stemgedrag

Stemmen op D66 beschreven en verklaard

Pieter van Wijnen

5 Inleiding

8 Deel I

9 A.

9 Opleiding

13 Inkomen

15 Leeftijd

18 B.

20 C.

20 Inkomensverschillen

23 Geloof als richtlijn voor politiek

26 Postmaterialisme

28 Minderheden en de Nederlandse cultuur

31 Tevredenheid met regeringsbeleid

34 Kandidaatwaardering

35 Doelgroepen van D66 en waardenorientaties

38 D.

38 Inkomensverschillen

39 Euthanasie

39 Minderheden

41 Asielzoekers

43 Criminaliteit

43 Europese eenwording

45 Samenvatting partijstandpunten

46 Deel II

47 A.

50 B.

53 C.

57 D.

59 E.

62 F.

67 Noten

68 Samenvatting

68 Deel I

76 Deel II

Inleiding

D66 is een partij die sinds haar oprichting grote veranderingen heeft meegemaakt in het behaalde zetelaantal bij Tweede Kamerverkiezingen. In de openbare meningsvorming heeft het niet ontbroken aan vele speculaties die de grote wisselingen in zetelaantal trachtten te verklaren. Kenmerkend voor deze verklaringen is dat zij meestal niet zijn onderbouwd met kwantitatieve gegevens over kenmerken van kiezers en D66. In tegenstelling tot grotere partijen als de PvdA en het CDA, is tot op heden geen systematisch cijfermatig onderzoek verricht naar factoren die samenhangen met het verkiezingsresultaat van D66 in de afgelopen decennia. Dit rapport probeert deze leemte op te vullen. Voor een aantal kenmerken van kiezers en D66, wordt onderzocht hoe deze samenhangen met een stemvoorkeur voor D66.

Eerder kiezersonderzoek heeft laten zien dat de volgende factoren een belangrijke invloed hebben op de stemvoorkeur van Nederlandse kiezers voor politieke partijen: sociaal-economische status (inkomen, opleiding), kerkelijke achtergrond (kerkklidmaatschap, kerkbezoek), posities van partijen op ideologische dimensies en op issues, waardering van het regeringsbeleid en waardering van de eigenschappen van lijsttrekkers. Als we de verkiezingsresultaten van D66 willen verklaren, dan moeten we in ieder geval deze factoren in een onderzoek betrekken.

Een analyse van factoren die samenhangen met de stemvoorkeur voor D66, kan kennis opleveren over de wijze waarop deze partij in toekomstige verkiezingen haar electorale positie kan verbeteren. Met deze kennis kan D66 eventueel in campagnes, bepaalde issues sterker benadrukken en zich (meer dan voorheen) op bepaalde doelgroepen richten.

Onderzoek naar factoren die de stemvoorkeur voor D66 beïnvloeden, wordt in dit rapport uitgevoerd met de databestanden van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO). Het NKO is een interuniversitair project van Nederlandse vakgroepen politicologie. Sinds 1971 is bij iedere Tweede Kamerverkiezing een nationaal kiezersonderzoek uitgevoerd. In deze onderzoeken wordt een representatieve steekproef van Nederlandse stemgerechtigden ondervraagd over hun maatschappelijke positie (bijvoorbeeld inkomen, kerkklidmaatschap) en een veelheid van politieke onderwerpen.

Een aantal vragen over maatschappelijke positie en politieke onderwerpen is over een langere periode in de enquêtes van het nko opgenomen. Dit biedt de mogelijkheid lange termijn veranderingen te beschrijven in kenmerken van kiezers die samenhangen met stemgedrag.

De omvang van de steekproef varieert van circa 1000 tot 2000 personen. Van de volgende verkiezingsjaren zijn NKO-data beschikbaar: 1971, 1972, 1977, 1981, 1982, 1986, 1989, 1994, 1998, 2002 en 2003.

In dit rapport worden de volgende kenmerken van kiezers en van D66 onderzocht, die een mogelijke invloed hebben op het stemgedrag van kiezers. Dit zijn kenmerken die voor D66 opmerkelijke resultaten laten zien.

Demografische kenmerken van kiezers

Opleiding

Inkomen

Leeftijd

Andere kenmerken van kiezers

Tijdstip van partijkeuze

Opinies van kiezers

Mening over het issue inkomensverschillen

Mening over de vraag of geloof een richtingwijzer voor politiek dient te zijn

Mening over het issue euthanasie

Mening over het issue van etnische minderheden

Mening over het issue asielzoekers

Mening over het issue criminaliteit

Mening over het issue Europese eenwording

Mening over postmaterialistische waarden

Tevredenheid met het regeringsbeleid

Waardering van de lijsttrekker

Kenmerken van partijen

Standpunten van D66, PvdA, VVD, CDA en LPF op de issues van inkomensverschillen, euthanasie, kernenergie, etnische minderheden, asielzoekers, criminaliteit en Europese eenwording.

In Deel I van het rapport wordt voor de bovengenoemde kenmerken van kiezers, voor de periode 1971-2003 de volgende vragen beantwoord.

1. Wat is de samenstelling van het electoraat van D66 op de kenmerken?
2. Wat zijn de verschillen tussen het electoraat van D66 en het overige electoraat op de kenmerken?
3. Wat is de samenhang tussen de kenmerken en de stemvoorkeur voor D66?

Hierbij worden gegevens over de verkiezingen van 2002 en 2003 apart gepresenteerd.

Deel II doet verslag van een meer gedetailleerde analyse van het stemgedrag bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 en 2003. In deel I van het rapport blijft het onderzoek beperkt tot het beschrijven van samenhangen tussen kenmerken en het stemmen op D66. Het onderzoek in deel II is meer gericht op het verklaren van de stemvoorkeur voor D66. In dit gedeelte komen de volgende vragen aan de orde.

1. Welke factoren hadden een groot effect op de stemvoorkeur voor D66?
2. Welke motieven kunnen goed verklaren waarom kiezers D66 stemmen?
3. Wat zijn verschillen en overeenkomsten tussen D66 kiezers en potentiële D66 kiezers?

Antwoorden op deze vragen leveren geen blauwdruk op van de wijze waarop D66 bij de volgende verkiezingen campagne dient te voeren. De onderzoeksresultaten kunnen geen eenduidig antwoord geven op vele electoraal strategische vragen. Bijvoorbeeld de eventuele bevinding dat D66 weinig stemmen trekt onder kiezers van hogere leeftijd, kan tot twee verschillende conclusies leiden; 1. D66 moet zich voornamelijk richten op jongere kiezers en 2. D66 moet zich ook richten op een onbenut potentieel van oudere kiezers. Het is aan de besluitvormers van D66 om te bepalen welk van de twee alternatieven het nastreven waard is. De bevindingen van dit rapport zijn primair bedoeld als cijfermatige onderbouwing van toekomstige discussies over de vorm en inhoud van verkiezingscampagnes van D66.

Pieter van Wijnen

Den Haag, juli 2004

Deel I

D66, kiezers en stemgedrag in de periode 1971-2003

A. Demografische kenmerken

1. Opleiding

Respondenten van de Nationale Kiezersonderzoeken is gevraagd naar het hoogste niveau van opleiding dat zij hebben afgerond. Figuur 1.1 geeft voor opleidingsniveau, een presentatie van veranderingen in de samenstelling van het D66 electoraat in de periode 1971-2003.

In de afgelopen decennia is het aandeel D66 kiezers dat een lagere opleiding (t/m mavo/vmbo niveau) heeft afgerond, structureel afgenomen. In de jaren zeventig was nog ongeveer zeventig procent van het D66 electoraat lager opgeleid. Nadien is bij opeenvolgende verkiezingen het percentage laag opgeleiden vrijwel constant afgenomen, tot 16 procent bij de verkiezingen van 2003.

Het percentage D66 kiezers met een middelbare opleiding (hoger dan mavo/vmbo, lager dan hbo) heeft sterk gewisseld. Toch is over de afgelopen dertig jaar sprake van een structurele toename van het aantal middelbaar opgeleiden. In de periode 1971-2003 steeg dit aandeel van circa 20 tot 30 procent.

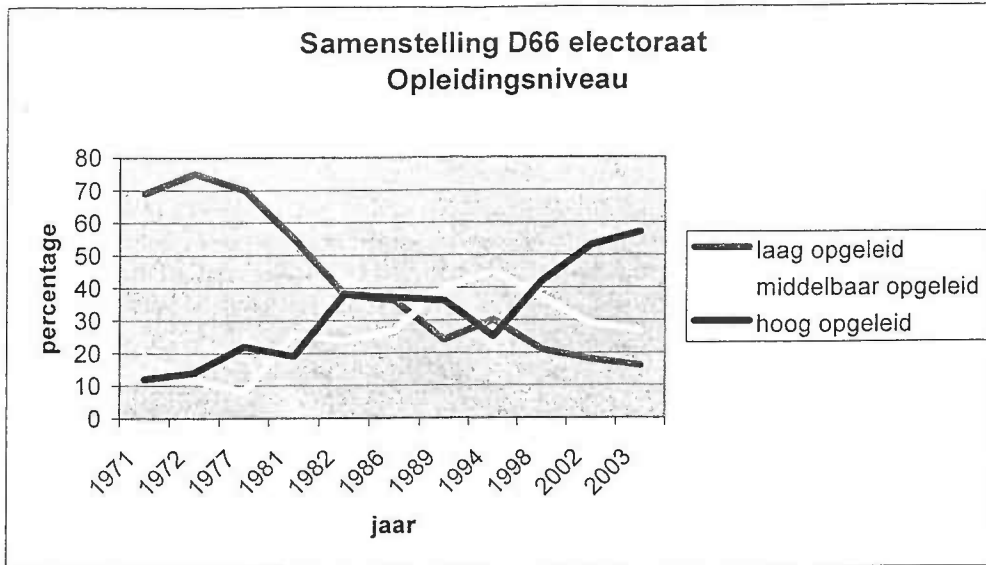
Vanaf 1971 is sprake van een gestage toename van het percentage D66 kiezers met een hogere opleiding (hbo of academisch). Dit aandeel groeide van 12 procent in 1971 tot 57 procent in 2003. Opvallend is dat in de jaren 1981 en 1994, waarin D66 grote zetelwinst boekte, het percentage hoog opgeleide D66 kiezers daalde. In deze jaren bestond het electoraat van D66 uit een relatief groot aantal laag opgeleiden.

In 2002 had van de D66 kiezers 18 procent een lage opleiding genoten (tot en met mavo/vmbo niveau). 29 procent had een middelbare opleiding (hoger dan mavo/vmbo, lager dan hbo). Een meerderheid van 53 procent had een opleiding op hbo of academisch niveau afgerond.

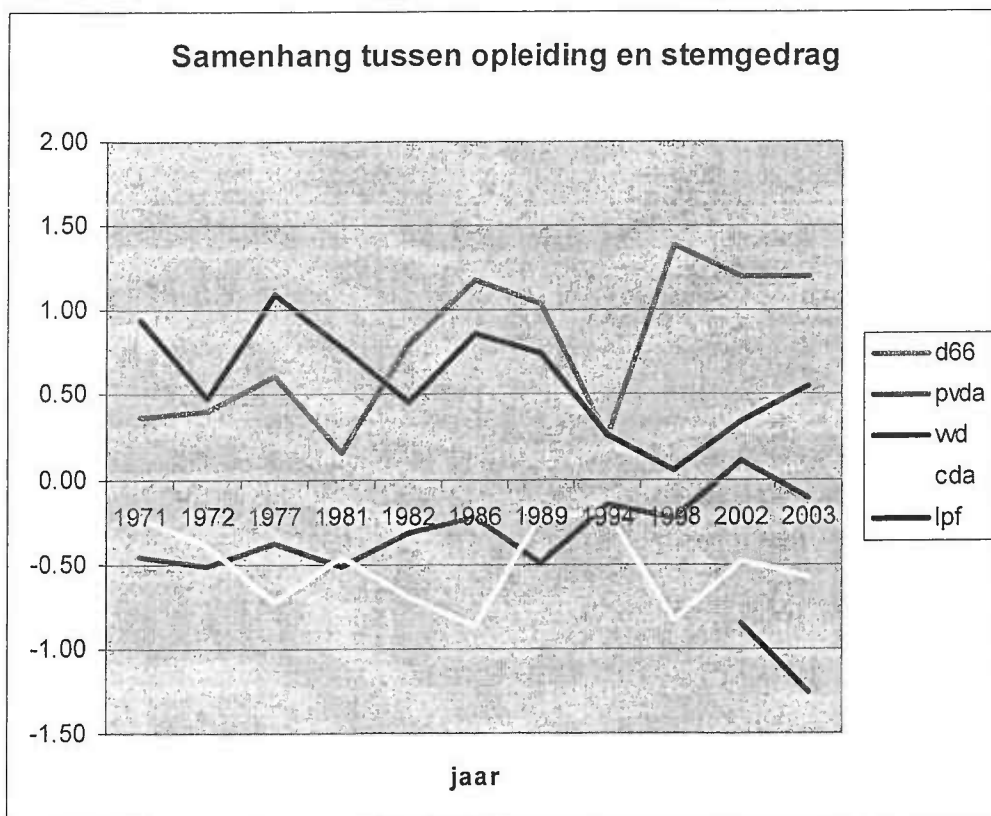
In 2003 had van de D66 kiezers 16 procent een lage opleiding genoten. 27 procent had een middelbare opleiding. Een meerderheid van 57 procent had een opleiding op hbo of academisch niveau afgerond.

De gesignaleerde toename van het aandeel middelbaar en hoger opgeleiden onder D66 kiezers is in eerste instantie weinig verrassend. Voor een groot deel weerspiegelt deze ontwikkeling een van de grote demografische veranderingen die hebben plaatsgevonden in de Nederlandse samenleving. In de afgelopen drie decennia is het opleidingsniveau van de gemiddelde Nederlandse burger drastisch gestegen.

Voor een meer volledig antwoord op de vraag in welke mate D66 erin slaagt burgers met een bepaald opleidingsniveau aan zich te binden, dient de samenstelling van het D66 electoraat te worden vergeleken met de samenstelling van kiezers die op andere partijen hebben gestemd.

Figuur 1.1

Figuur 1.2

Ook in vergelijking met andere partijen, blijkt het D66 electoraat steeds minder te zijn samengesteld uit laag opgeleiden. Begin jaren zeventig was het percentage laag opgeleiden onder D66 kiezers nog ongeveer gelijk aan het percentage laag opgeleiden onder overige kiezers. Vanaf 1982 is het aandeel lager opgeleiden onder het D66 electoraat ongeveer 20 procent minder dan het aandeel lager opgeleiden onder het overige electoraat. In het succesvolle jaar 1994 was dit verschil relatief gering, 10 procent. In het weinig succesvolle jaar 1998 was het verschil relatief groot, 30 procent.

Ten opzichte van andere partijen is D66 sterk gaan verschillen wat betreft het percentage hoger opgeleiden. In 1971 was het percentage hoog opgeleiden onder het D66 electoraat vijf procent groter dan onder het overige electoraat. Daarna is het verschil steeds groter geworden, tot bijna 25 procent in 2003. Uitzonderingen zijn de succesvolle jaren 1981 en 1994, toen het percentage hoog opgeleide D66 kiezers vrijwel gelijk was aan het percentage hoog opgeleiden onder overige kiezers.

Bovenstaande analyses hebben inzicht gegeven in de samenstelling van het D66 electoraat op opleidingsniveau. Een andere vraag is in hoeverre kiezers met een verschillende opleidingsachtergrond geneigd zijn op D66 te stemmen. Als het electoraat van D66 steeds meer bestaat uit hoog opgeleiden, kan niet zonder meer worden gezegd dat hoog opgeleiden steeds meer geneigd zijn op D66 te stemmen. Het is niet uitgesloten dat het electoraat van D66 steeds meer bestaat uit hoog opgeleiden, omdat het gemiddelde opleidingsniveau van de bevolking steeds hoger wordt, terwijl de neiging van hoger opgeleiden om D66 te stemmen, hetzelfde blijft of zelfs minder wordt.

Figuur 1.2 geeft inzicht in de samenhang tussen opleidingsniveau en stemvoorkeur voor D66. Deze samenhang wordt vergeleken met het verband tussen opleidingsniveau en stemvoorkeur voor de vier grote partijen PvdA, VVD, CDA en LPF. (1) De sterkte van de samenhang tussen opleidingsniveau en stemkeus, wordt aangegeven met zogenaamde stemkansverhoudingen. Het percentage hoog opgeleiden (HBO en universitair geschoolden) dat op een bepaalde partij stemt, wordt vergeleken met het percentage laag opgeleiden (tot en met mavo/vmbo) dat op deze partij stemt.

Voor D66 is de stemkansverhouding als volgt gedefinieerd:

$$\text{percentage hoog opgeleiden dat D66 stemt} / \text{percentage laag opgeleiden dat D66 stemt}$$

Als de kansverhouding groter is dan 1, is sprake van een positieve samenhang tussen opleiding en stemmen op D66. Is de kansverhouding dichtbij of gelijk aan 1, dan is niet of nauwelijks een relatie aanwezig tussen opleidingsniveau en stemmen op D66. Bij een kansverhouding kleiner dan 1, is er een negatief verband tussen opleiding en D66 stemmen.

Om de relatie tussen opleiding en stemkeuze in een grafiek duidelijk weer te geven, worden de kansverhoudingen op een logaritmische schaal gepresenteerd. De richting en sterkte van het verband tussen opleiding en stemkeuze worden aangegeven met een index. Deze index is de natuurlijke logaritme van de hierboven besproken kansverhouding.

Bij een positieve samenhang tussen opleiding en D66 stemmen is de kansverhouding groter dan 1. De index bij deze kansverhouding heeft een positieve waarde. Als het percentage D66 stemmers onder hoog opgeleiden gelijk is aan het percentage D66 stemmers onder laag opgeleiden (geen verband), is de kansverhouding gelijk aan 1. De index bij deze kansverhouding is gelijk aan 0. Bij een negatief verband tussen opleiding en D66 stemmen ligt de kansverhouding tussen de 0 en 1. De index bij deze kansverhouding heeft een negatieve waarde.

Figuur 1.2 presenteert voor de vijf grote partijen (D66, PvdA, VVD, CDA en LPF) het verband tussen opleiding en stemvoorkeur. Voor ieder verkiezingsjaar en partij, wordt de stemkansverhouding tussen laag en hoog opgeleiden weergegeven.

Voor alle jaren geldt een positief verband tussen opleidingsniveau en stemkeuze voor D66. In de periode 1971-2003 is sprake van een structurele stijging van het positieve verband tussen opleiding en stemvoorkeur voor D66. In 1971 was het percentage hoog opgeleiden dat D66 stemde 1,4 keer groter dan het percentage laag opgeleiden dat D66 stemde. In 2002 en 2003 hadden hoog opgeleiden een 3,3 keer grotere kans op D66 te stemmen dan laag opgeleiden. Uitzonderingen op de trend zijn de succesvolle jaren 1981 en 1994. Toen verschilden hoog opgeleiden nauwelijks van lager opgeleiden, wat betreft de neiging te stemmen op D66. Sinds de verkiezingen van 1998 geldt dat van de vijf onderzochte partijen, het opleidingsniveau de sterkste positieve samenhang heeft met de stemvoorkeur voor D66.

Als we kijken naar de andere partijen, valt het volgende op. In de loop der jaren blijkt het positieve verband tussen opleiding en VVD stemmen minder sterk te zijn geworden. Het negatieve verband tussen opleiding en stemvoorkeur voor de PvdA is zwakker geworden. Vanaf 1994 zijn er nauwelijks nog verschillen tussen laag en hoog opgeleiden, wat betreft de geneigdheid PvdA te stemmen. Voor de onderzochte verkiezingsjaren geldt een negatief verband tussen opleidingsniveau en stemmen op CDA of LPF. Hoog opgeleiden stemmen procentueel minder vaak op deze partijen dan laag opgeleiden. Dit geldt vooral voor de LPF.

Bij de verkiezingen van 2002 stemde 3 procent van de laag opgeleiden op D66. Van de middelbaar opgeleiden gaf 6 procent de voorkeur aan D66. En 10 procent van de hoger opgeleiden stemde D66.

In de verkiezingen van 2003 stemde 3 procent van de laag opgeleiden op D66. 5 procent van de middelbaar opgeleiden gaf zijn stem aan D66. En 10 procent van de hoger opgeleiden stemde D66.

2. Inkomen

In kiezersonderzoeken is respondenten gevraagd naar de hoogte van het inkomen van het huishouden waarvan zij deel uitmaken. Het huishoudinkomen wordt hier opgedeeld in tertielen. In het eerste tertiel (lage inkomens) zit een derde van de respondenten met het laagste huishoudinkomen. Het derde tertiel (hoge inkomens) bestaat uit een derde van de respondenten met het hoogste huishoudinkomen. Het tweede tertiel (midden inkomens) omvat een derde deel van de respondenten met een huishoudinkomen hoger dan het eerste tertiel, en lager dan het derde tertiel.

Figuur 2.1 geeft een overzicht van de samenstelling van het electoraat van D66 op de hoogte van het huishoudinkomen. (2)

In alle onderzochte jaren heeft een minderheid van D66 kiezers een laag inkomen (eerste tertiel). Het aandeel lage inkomens bij het D66 electoraat ligt sinds 1986 tussen de 20 en 25 procent.

De aandelen midden inkomens en hoge inkomens zijn sterk veranderd. Het aandeel middeninkomens wisselde rond de 35 procent, het aandeel hoge inkomens veranderde rond de 40 procent.

In 2003 had 25 procent van de D66 kiezers een laag inkomen. 38 procent van de kiezers van D66 had een middeninkomen. En eveneens 38 procent had een hoog inkomen.

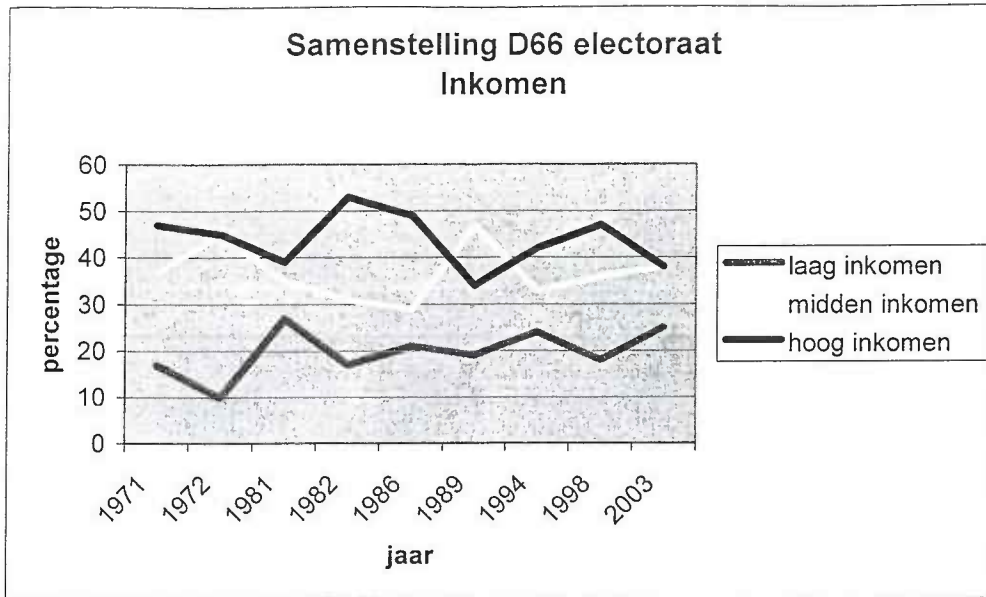
In alle onderzochte jaren was het percentage D66 kiezers met een laag inkomen kleiner dan het percentage overige kiezers met een laag inkomen. Het aandeel bij D66 kiezers was tussen de 5 en 15 procent geringer. Opvallend is dat in de succesvolle jaren 1981 en 1994 het verschil tussen D66 en overige partijen het kleinst was, wat betreft het aandeel lage inkomens.

Het aandeel van D66 kiezers met een middeninkomen, in vergelijking met overige kiezers, heeft sterk gefluctueerd. In 2003 was het percentage middeninkomens bij D66 kiezers vrijwel gelijk aan het percentage middeninkomens bij overige kiezers.

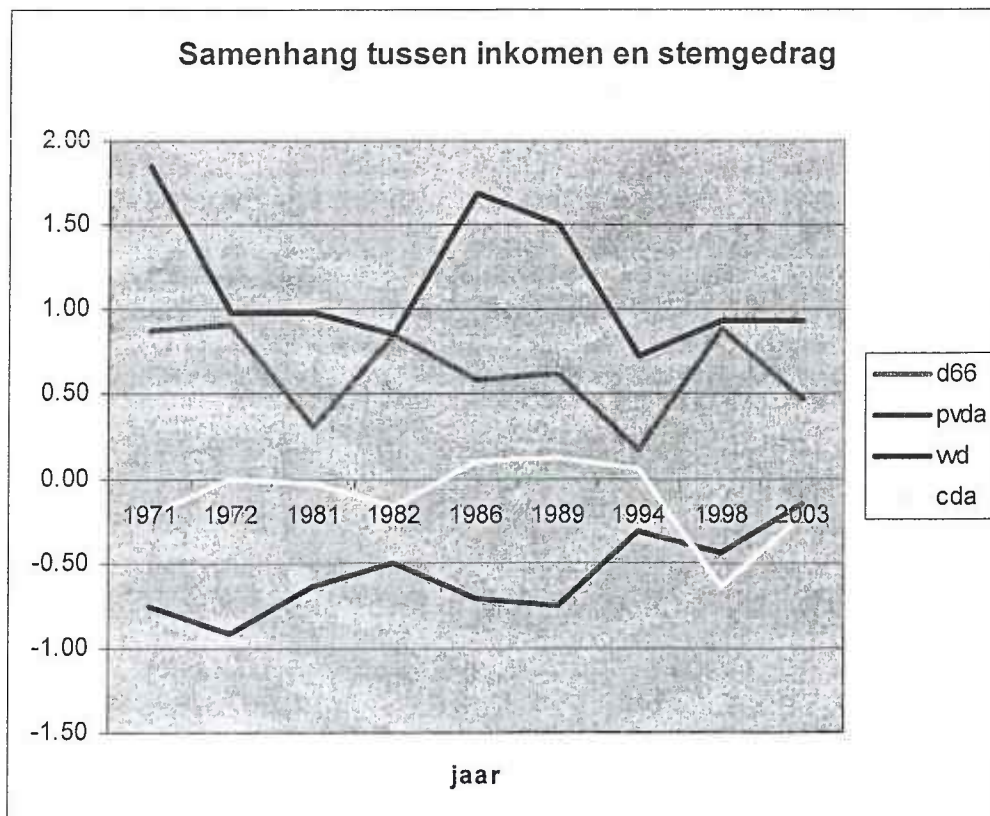
Met uitzondering van het succesvolle jaar 1994, bestond het D66 electoraat meestal voor een aanzienlijk groter deel uit hogere inkomens, dan het geval was bij het overige electoraat. In 2003 was het aandeel hoge inkomens bij D66 kiezers 10 procent groter dan bij overige kiezers.

Figuur 2.2 geeft voor de grotere partijen de samenhang weer tussen inkomen en stemgedrag. Dit verband wordt uitgedrukt in stemkansverhoudingen tussen hoge en lage inkomens. In alle jaren is een positief verband tussen inkomen en stemvoorkeur voor D66. In de voor D66 succesvolle jaren 1981 en 1994 was het verband tussen inkomen en stemvoorkeur relatief zwak. In 2003 hadden kiezers met hoge inkomens een 1,6 keer grotere kans te stemmen op D66, dan kiezers met een laag inkomen.

In de meeste verkiezingsjaren was het positieve verband tussen inkomen en stemgedrag het sterkst voor de VVD. Opvallend is dat VVD en D66 vanaf 1994

Figuur 2.1

Figuur 2.2

weinig van elkaar verschilden, wat betreft de sterkte van het positieve verband tussen inkomen en stemgedrag. De samenhang tussen inkomen en stemmen op het CDA was meestal vrijwel afwezig. Hoge inkomens waren doorgaans evenveel geneigd CDA te stemmen als lage inkomens. In de figuur is duidelijk te zien dat in de loop van de tijd de hoogte van het inkomen een steeds zwakkere negatieve samenhang vertoont met een stemvoorkeur voor de PvdA.

Bij de verkiezingen van 2003 stemde 5 procent van de kiezers met een laag inkomen op D66. 6 procent van de kiezers met een middeninkomen gaf zijn voorkeur aan D66. En 8 procent van de kiezers met een hoog inkomen stemde D66

3. Leeftijd

Om het verband tussen leeftijd en stemmen op D66 te onderzoeken, is de leeftijd van respondenten opgedeeld in vijf categorieën: 17-25 jaar, 26-40 jaar, 41-55 jaar, 56-64 jaar en 65 jaar en ouder. (3)

Figuur 3.1 laat zien hoe in de afgelopen decennia de samenstelling van het D66 electoraat is veranderd op leeftijd.

Het aandeel van kiezers tot 26 jaar blijkt spectaculair te zijn gedaald. In 1972 was nog bijna 35 procent van de kiezers van D66 niet ouder dan 25 jaar. In 2003 was dit aandeel van jongeren geslonken tot minder dan 5 procent.

Ook het aandeel D66 kiezers in de leeftijd van 26 tot en met 40 jaar, is sinds de jaren negentig drastisch verminderd. In 1994 was nog de helft van de D66 kiezers tussen de 26 en 40 jaar oud. Dit aandeel van oudere jongeren is gedaald tot ongeveer een kwart in 2002 en 2003.

Het aandeel van D66 kiezers tussen de 41 jaar en 55 jaar is sinds 1994 sterk gestegen. Het percentage D66 kiezers van middelbare leeftijd steeg van 25 procent in 1994 naar 40 procent in 2003.

Sinds 1994 is ook het aandeel D66 kiezers tussen de 56 en 64 jaar aanmerkelijk gestegen. In 1994 ging nog 5 procent van de D66 kiezers in de richting van de pensioengerechtigde leeftijd. Het aandeel jongere ouderen is nadien gestegen tot ruim 20 procent in 2003.

Het aandeel D66 kiezers van 65 jaar en ouder lag tot en met 1998 rond de 5 procent. In 2002 en 2003 was 10 procent van de D66 kiezers 65 jaar en ouder.

De conclusie kan niet anders zijn dat sinds de jaren negentig onder het D66 electoraat een sterke ontgroening en vergrijzing zijn opgetreden.

In 2002 was de leeftijdsopbouw van het D66 electoraat als volgt: 17-25 jr: 8 procent, 26-40 jr: 26 procent, 41-55 jr: 41 procent, 56-64 jr: 15 procent, > 64 jr: 10 procent.

In 2003 was de leeftijdsopbouw van het D66 electoraat als volgt: 17-25 jr: 3 procent, 26-40 jr: 25 procent, 41-55 jr: 40 procent, 56-64 jr: 21 procent, > 64 jr: 10 procent.

De waargenomen vergrijzing van het D66 electoraat in recente jaren kan gedeeltelijk worden toegeschreven aan de vergrijzing van het gehele electoraat. Daarom is het zinvol de leeftijd van D66 kiezers te vergelijken met de leeftijd van overige kiezers.

Tot en met 1998 was in vergelijking met andere partijen, sprake van een substantiële oververtegenwoordiging van jongere kiezers in de leeftijdsgroep tot en met 40 jaar. Vanaf 2002 verschilde het electoraat van D66 nauwelijks meer van het overige electoraat, wat betreft het aandeel jongere kiezers tot en met 40 jaar.

Tot en met 1982 waren kiezers in de leeftijdsgroep 41-55 jaar ondervertegenwoordigd. Vanaf 1998 is sprake van een oververtegenwoordiging van deze groep. Het aandeel kiezers van middelbare leeftijd is bij het D66 electoraat nu 5 tot 10 procent groter dan bij het overige electoraat.

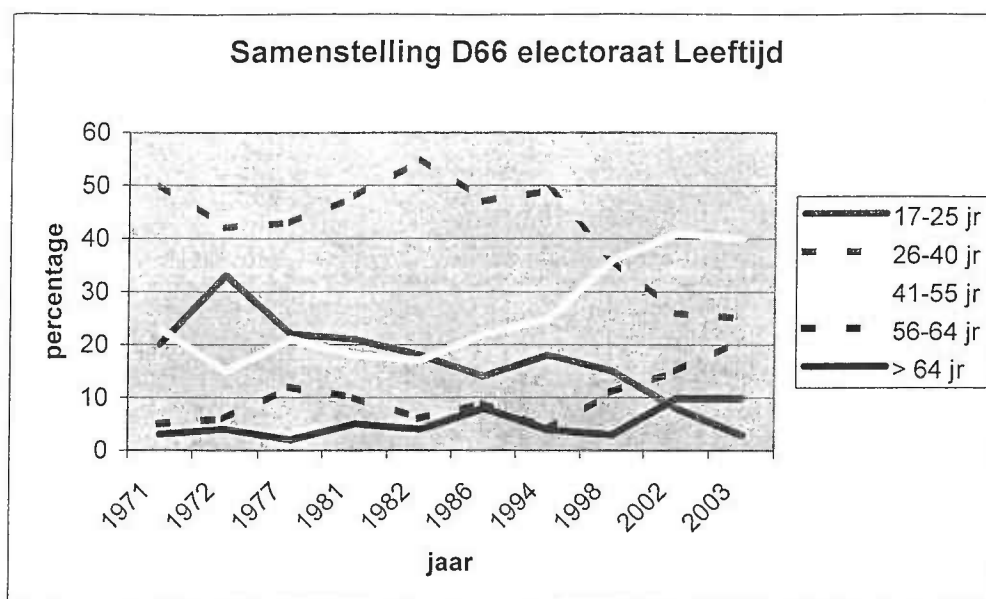
Tot en met 2002 waren D66 kiezers van 56 tot en met 64 jaar licht ondervertegenwoordigd. In 2003 was het aandeel jongere ouderen voor het eerst iets groter onder D66 kiezers dan onder overige kiezers.

Tot en met 2002 was het aandeel ouderen (ouder dan 64 jaar) bij D66 kiezers 10 tot 15 procent geringer dan het aandeel ouderen bij overige kiezers. Sinds 1994 is dit verschil kleiner geworden tot een ondervertegenwoordiging van 7 procent.

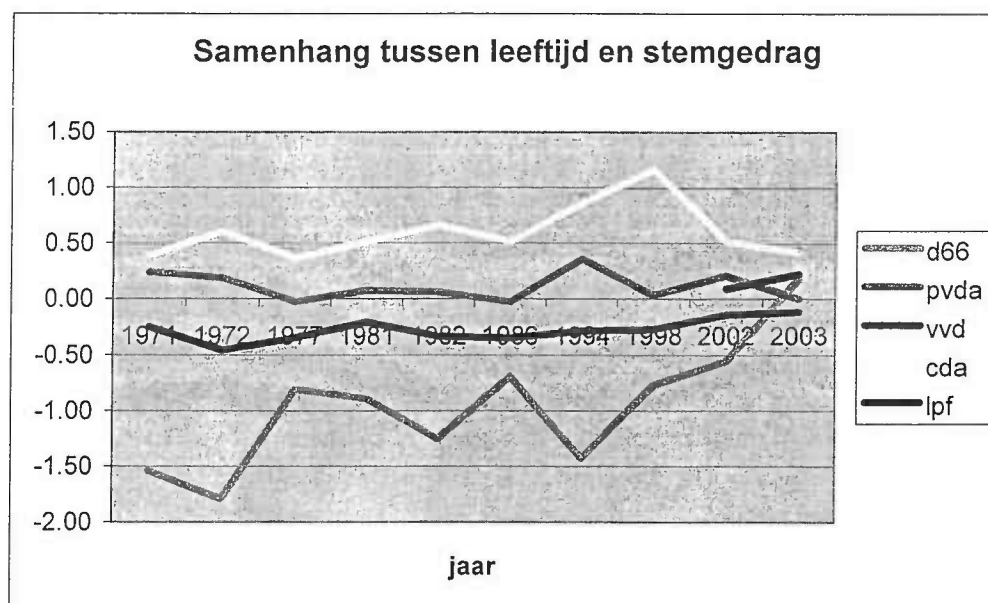
In figuur 3.2 is het verband tussen leeftijd en stemgedrag weergegeven voor de grotere partijen. Het verband is uitgedrukt in stemkansverhoudingen, die betrekking hebben op twee leeftijdscategorieën: jongere kiezers (tussen de 17 en 40 jaar), en oudere kiezers (ouder dan 55 jaar).

Tot en met 2002 was een negatief verband tussen leeftijd en stemmen op D66. Kiezers tussen de 17 en 40 jaar hadden een grotere kans te stemmen op D66, dan kiezers ouder dan 55 jaar. In 1972 hadden jongere kiezers een vijf keer grotere kans te stemmen op D66 dan oudere kiezers. Nadien is het negatieve verband tussen leeftijd en stemmen op D66 aanmerkelijk zwakker geworden. In 2003 was het zelfs omgeslagen in een positief verband. In dat jaar was de kans dat iemand ouder dan 55 jaar op D66 stemde, 1,2 keer groter dan de kans dat iemand tussen de 17 en 40 jaar D66 stemde.

Voor de VVD heeft steeds een bescheiden negatief verband tussen leeftijd en stemgedrag gegolden. Jongere kiezers hebben iets vaker VVD gestemd dan oudere kiezers. Voor de PvdA was het verband tussen leeftijd en stemgedrag zwak positief of vrijwel afwezig. Er was steeds een redelijk sterk positief verband tussen leeftijd en een stemvoorkeur voor het CDA. Voor de LPF was er nauwelijks een verband tussen leeftijd en stemgedrag. Opvallend is dat in de laatste twee verkiezingen de verschillen tussen de onderzochte partijen gering waren, wat betreft de samenhang tussen leeftijd en stemgedrag.

Figuur 3.1

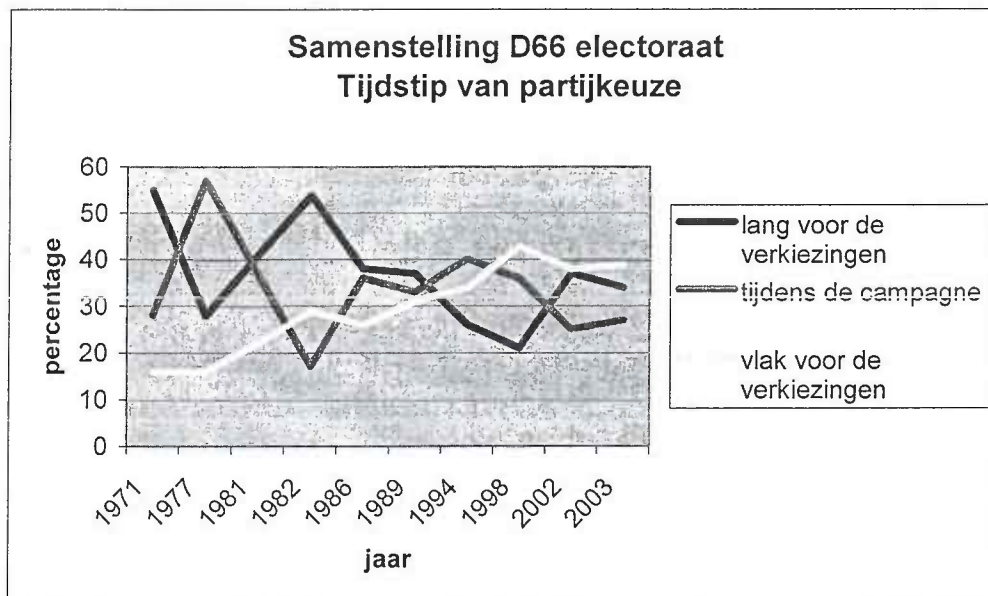
Figuur 3.2

In 2002 stemde bij de onderscheiden leeftijdsgroepen het volgende percentage op D66: 17-25 jr: 8 procent, 26-40 jr: 7 procent, 41-55 jr: 8 procent, 56-64 jr: 6 procent, > 64 jr: 3 procent.

In 2003 stemde bij de leeftijdsgroepen het volgende percentage D66: 17-25 jr: 3 procent, 26-40 jr: 6 procent, 41-55 jr: 7 procent, 56-64 jr: 8 procent, > 64 jr: 4 procent.

B. Tijdstip van partijkeuze

Kiezers is de vraag voorgelegd in welke periode zij een beslissing hebben genomen op de partij te gaan stemmen, waarop ze uiteindelijk hebben gestemd; lang voor de verkiezingen, in de weken of paar maanden voorafgaand aan de verkiezingen (tijdens de campagne), of in de laatste dagen voor de verkiezingen. Figuur 4.1 geeft voor de onderzochte verkiezingsjaren het deel van de D66 kiezers aan dat langer of korter voor de verkiezingsdag tot zijn besluit is gekomen.

Figuur 4.1

Over de gehele periode 1971-2003 zijn geen structurele veranderingen opgetreden in het percentage D66 kiezers dat lang voor de verkiezingen of tijdens de campagne besloot om D66 te gaan stemmen. In 1994 en 1998 was het aandeel van D66 kiezers dat lang tevoren een besluit nam, tussen de 20 en 25 procent. In 2002 en 2003 was dit aandeel een stuk hoger, ongeveer 35 procent.

In de periode 1986-1998 varieerde het aandeel D66 kiezers dat tijdens de campagne een beslissing nam, tussen de 35 en 40 procent. In de twee laatste verkiezingen was dit aandeel een stuk kleiner; ongeveer 25 procent van de D66 kiezers nam tijdens de campagne een besluit.

In de periode 1971-2003 zien we een structurele toename van het aandeel van D66 kiezers dat vlak voor de verkiezingen tot een besluit kwam. In 1971 en 1972 besloot slechts 15 procent van de D66 kiezers vlak voor de verkiezingsdag op D66 te stemmen. Vanaf 1998 was het aandeel D66 kiezers dat vlak tevoren een besluit had genomen, ongeveer 40 procent.

In 2002 had 37 procent van de D66 kiezers lang tevoren besloten op D66 te stemmen. 25 procent had dit besluit tijdens de campagne genomen. En 38 procent van de D66 kiezers besloot vlak voor de verkiezingen op D66 te stemmen.

In 2003 had 34 procent van de D66 kiezers lang tevoren besloten op D66 te stemmen. 27 procent had dit besluit tijdens de campagne genomen. En 39 procent van de D66 kiezers besloot vlak voor de verkiezingen op D66 te stemmen.

Als we het electoraat van D66 vergelijken met het overige electoraat op het kenmerk tijdstip van partijkeuze, valt het volgende op.

Tot en met 1998 maakte een aanmerkelijk kleiner deel van de D66 kiezers zijn keuze lang van tevoren, dan het geval was bij overige kiezers. Bij de laatste twee verkiezingen verschilden D66 kiezers nauwelijks van overige kiezers, wat betreft het aandeel dat lang tevoren een keus had gemaakt.

Het aandeel D66 kiezers dat tijdens de campagne tot een besluit was gekomen was meestal groter dan bij andere partijen. In 2002 en 2003 had bij D66 kiezers juist een iets kleiner percentage tijdens de campagne een besluit genomen.

In alle onderzochte verkiezingsjaren bestond het electoraat van D66 voor een groter deel uit kiezers die vlak voor de verkiezingen tot een besluit waren gekomen. Vanaf 1977 was dit aandeel bij D66 kiezers tussen de 10 en 20 procent groter dan het aandeel bij overige kiezers. Dit geeft aan dat D66, meer dan de meeste andere partijen, in de laatste dagen voor de verkiezingen nog veel stemmen kan winnen en verliezen.

C. Opinions van kiezers

1. Het issue inkomensverschillen

In alle nationale kiezersonderzoeken is respondenten gevraagd naar hun mening over het issue van de omvang van inkomensverschillen in de Nederlandse samenleving. Dit issue is een indicator van de belangrijkste conflictdimensie in de Nederlandse politiek in de afgelopen decennia, het vraagstuk van de welvaartsverdeling.

Tot en met 1982 werd kiezers gevraagd of de inkomensverschillen in Nederland kleiner moeten worden, of hetzelfde moeten blijven. Dit konden zij aangeven door een positie aan te geven op een zevenpuntsschaal. De meest linkse positie 1 geeft aan dat de respondent het zeer eens is met de stelling dat inkomensverschillen moeten worden verkleind. De meest rechtse positie 7 geeft aan dat de respondent het zeer eens is met de stelling dat inkomensverschillen hetzelfde moeten blijven. Positie 4 geeft aan dat de respondent neutraal is op het inkomensverschillen issue.

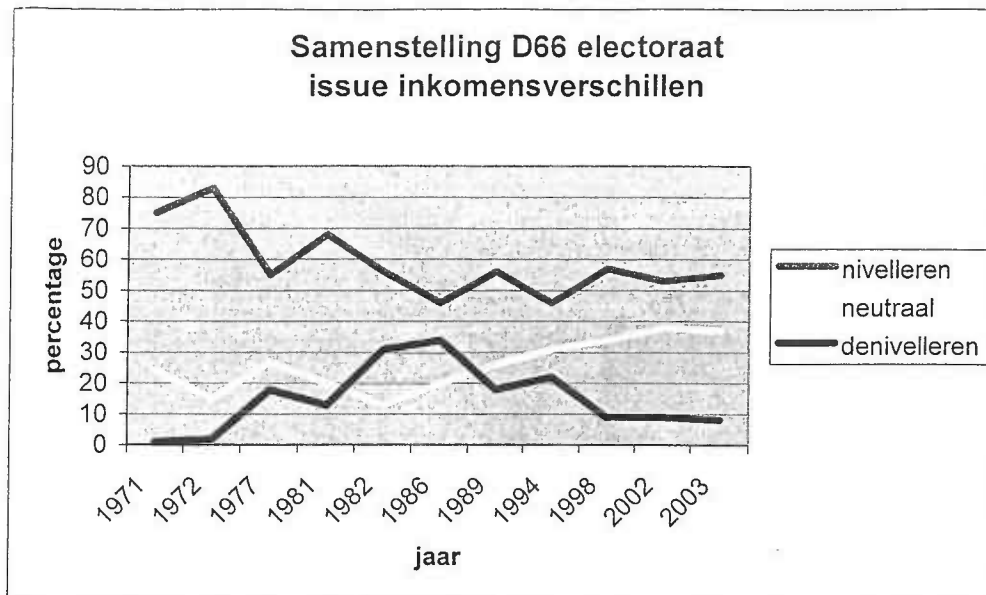
Vanaf 1986 hebben de polen van de schaal een andere betekenis. De meest rechtse positie 7 geeft nu aan dat de respondent het zeer eens is met de stelling dat inkomensverschillen groter moeten worden.

Respondenten zijn op het issue van inkomensverschillen samengevoegd in drie categorieën; linkse kiezers (met positie 1, 2 of 3), neutrale kiezers (positie 4) en rechtse kiezers (met positie 5, 6 of 7).

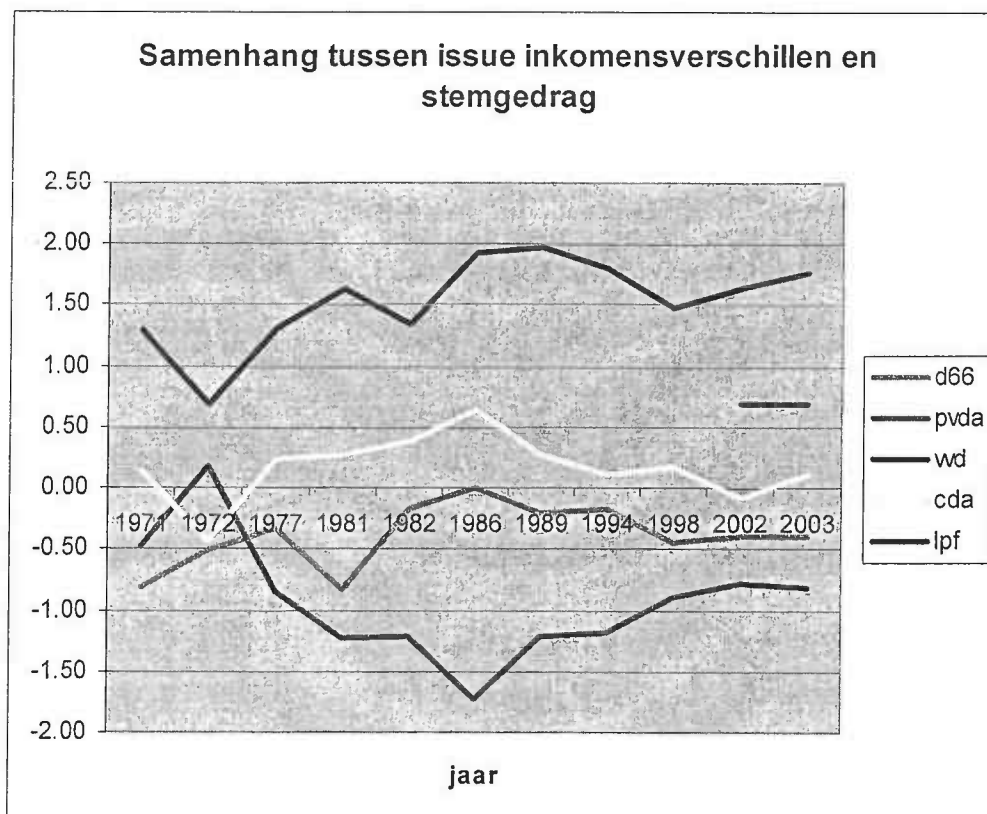
Bij de interpretatie van gegevens op het inkomensverschillen issue dient met twee zaken rekening te worden gehouden. Ten eerste, dat door de verandering in vraagstelling een rechtse positie vanaf 1986 iets anders kan betekenen dan een rechtse positie tot en met 1982. Ten tweede, dat de plaatsing van kiezers verwijst naar de op dat moment geldende status quo, wat betreft de omvang van inkomensverschillen in Nederland. Bijvoorbeeld in de jaren negentig zijn de inkomensverschillen groter geworden. Dientengevolge kan een respondent die in 1998 aangeeft dat inkomensverschillen groter moeten worden een andere gewenste omvang van inkomensverschillen voor ogen hebben, dan een gelijksoortige respondent in 1989.

Figuur 5.1 laat voor de periode 1971-2003 de mening van D66 kiezers over het issue inkomensverschillen zien. In 1971 en 1972 nam een ruime meerderheid van het D66 electoraat een linkse positie in op het issue inkomensverschillen. 75 tot ruim 80 procent was de mening toegedaan dat inkomensverschillen moesten worden verkleind. Niet meer dan 3 procent vond dat de omvang van inkomensverschillen hetzelfde moet blijven. Vanaf 1977 trad een aanmerkelijke verrechtsing op van D66 kiezers. Het aandeel rechtse kiezers groeide tot 35 procent in 1986. Het percentage linkse kiezers daalde tot 45 procent in 1986. Vanaf 1986 is het percentage rechtse kiezers weer aanzienlijk geslonken. Vanaf 1998 was niet meer dan 10 procent van de D66 kiezers van mening dat de inkomensverschillen groter moeten worden. Vanaf 1982 fluctueert het aandeel D66 kiezers dat pro nivellering is, rond de 50 procent.

Het aandeel D66 kiezers met een neutrale mening op het inkomensverschillen issue is structureel toegenomen, van ongeveer 10 procent in 1982 tot bijna 40 procent in 2003.

Figuur 5.1

Figuur 5.2

In de verkiezingen van 2002 was 53 procent van de D66 kiezers voorstander van een verkleining van inkomensverschillen. 38 procent was voorstander van een verkleining noch van een vergroting van inkomensverschillen. En 9 procent van de D66 kiezers wilde de inkomensverschillen vergroten.

In de verkiezingen van 2003 was 55 procent van de D66 kiezers voorstander van een verkleining van inkomensverschillen. 37 procent was voorstander van een verkleining noch van een vergroting van inkomensverschillen. En 8 procent van de D66 kiezers wilde de inkomensverschillen vergroten.

Tot en met 1982 was op het issue inkomensverschillen, het aandeel linkse kiezers onder het D66 electoraat ongeveer 5 tot 10 procent groter dan onder het overig electoraat. Vanaf 1986 is het aandeel linkse kiezers onder D66 kiezers doorgaans iets geringer dan onder overige kiezers (verschil maximaal 5 procent).

Op het issue inkomensverschillen is het percentage rechtse kiezers onder het D66 electoraat doorgaans kleiner geweest dan het percentage rechtse kiezers onder het overige electoraat. Vanaf 1982 heeft dit verschil rond de 5 procent gefluctueerd.

Vanaf 1982 is in vergelijking met andere partijen, het aandeel kiezers met een neutrale mening over het issue inkomensverschillen, structureel toegenomen. Vanaf 1998 was het aandeel neutralen bij D66 kiezers rond de 10 procent groter dan bij overige kiezers.

In figuur 5.2 wordt de samenhang tussen het issue inkomensverschillen en stemkeuze weergegeven, uitgedrukt in kansverhoudingen. De kansverhoudingen hebben betrekking op de categorieën inkomensverschillen vergroten en inkomensverschillen verkleinen.

Duidelijk is dat in vergelijking met andere partijen, de links-rechts tegenstelling op het issue inkomensverschillen, zwak samenhangt met een stemvoorkeur voor D66. Met name in vergelijking met PvdA en VVD. Doorgaans is het percentage D66 kiezers bij voorstanders van nivellering, iets groter dan het percentage D66 kiezers bij voorstanders van denivellering. In 2003 was de kans dat een voorstander van nivellering D66 zou stemmen, 1,5 keer groter dan de kans dat een voorstander van denivellering D66 zou stemmen. Kiezers met een neutrale mening op inkomensverschillen (in de grafiek niet getoond) zijn meestal aanmerkelijk meer geneigd op D66 te stemmen dan linkse en rechtse kiezers.

Bij de andere grote partijen, in het bijzonder de PvdA en de VVD, is wel een sterke samenhang aanwezig tussen de links-rechts tegenstelling op inkomensverschillen en stemvoorkeur. Tot 1986 werd de negatieve samenhang tussen het issue inkomensverschillen en voorkeur voor de PvdA steeds groter. Na 1986 is dit verband aanmerkelijk minder sterk geworden. Het positieve verband tussen het inkomensverschillen issue en stemkeuze voor het CDA is in de periode 1977-1986 sterker geworden, en daarna verzwakt. Vanaf 1994 waren nauwelijks meer verschillen waarneembaar tussen linkse en rechtse kiezers, wat betreft geneigdheid te stemmen op het CDA. De positieve samenhang tussen inkomensverschillen en stemvoorkeur voor de VVD is in de afgelopen drie decennia sterk gebleven. In 2003 was de kans dat een 'pro

denivellering' kiezer VVD stemde, 6 keer groter dan de kans dat een 'pro nivellering' kiezer VVD stemde.

Tijdens de verkiezingen van 2002 stemde 6 procent van de kiezers met een linkse mening op inkomensverschillen, op D66. Van de kiezers met een neutrale positie op dit issue, gaf 8 procent zijn voorkeur aan D66. En 4 procent van de rechtse kiezers stemde D66.

Tijdens de verkiezingen van 2003 stemde 6 procent van de kiezers met een linkse mening op inkomensverschillen, op D66. Van de kiezers met een neutrale positie op dit issue, gaf 8 procent zijn voorkeur aan D66. En 4 procent van de rechtse kiezers stemde D66.

2. Geloof als richtlijn in de politiek

In ieder nationaal kiezersonderzoek is de vraag gesteld of geloof een goede richtlijn is in de politiek. Antwoorden op deze vraag zijn een indicatie van de positie van de respondent op de tweede meest belangrijke conflictdimensie in de Nederlandse politiek van de afgelopen decennia, de tegenstelling tussen seculiere en confessionele waardenorientaties.

Kiezers kunnen hun antwoord op de vraag aangeven door zichzelf te plaatsen op een schaal met de waarden sterk mee eens, mee eens, oneens, sterk oneens. Respondenten met de antwoorden sterk mee eens en mee eens zijn aangeduid als confessionele kiezers. Respondenten met de antwoorden oneens en sterk oneens zijn aangeduid als seculiere kiezers.

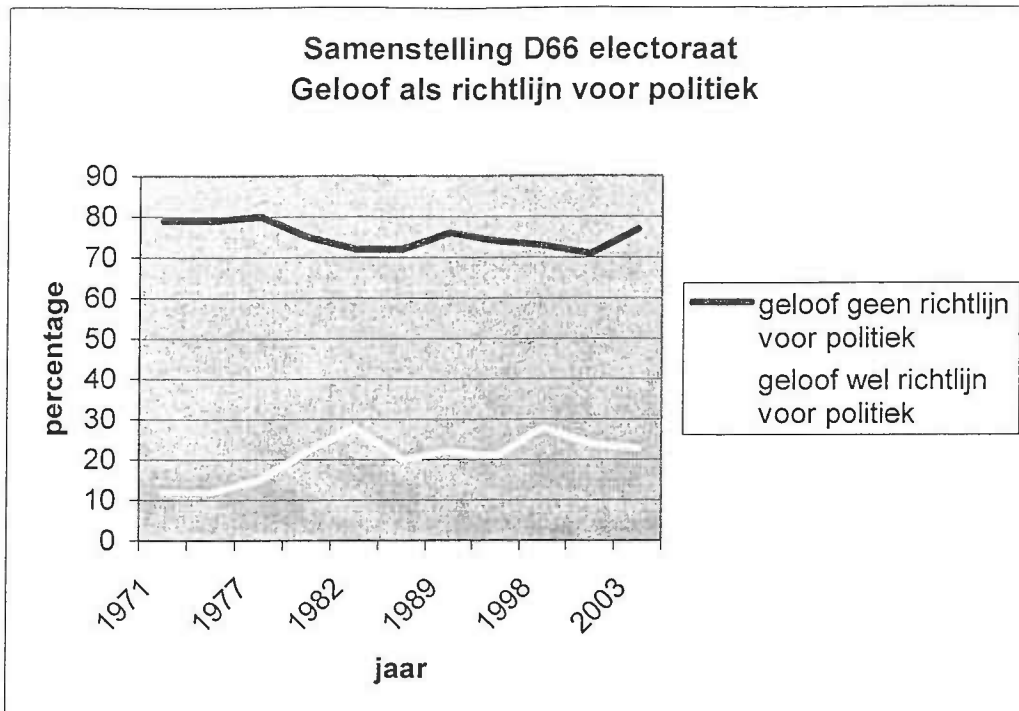
Figuur 6.1 presenteert de opinieverdeling bij het D66 electoraat over het geloof als richtlijn voor politiek. In alle onderzochte verkiezingsjaren vindt een grote meerderheid van D66 kiezers (tussen de 70 en 80 procent) niet dat geloof een goede richtlijn voor de politiek is.

In de periode 1971-1982 steeg het aandeel D66 kiezers dat vindt dat geloof wel een goede richtlijn voor politiek is, van 10 tot bijna 30 procent. Daarna schommelde het percentage confessionele D66 kiezers tussen de 20 en 30 procent.

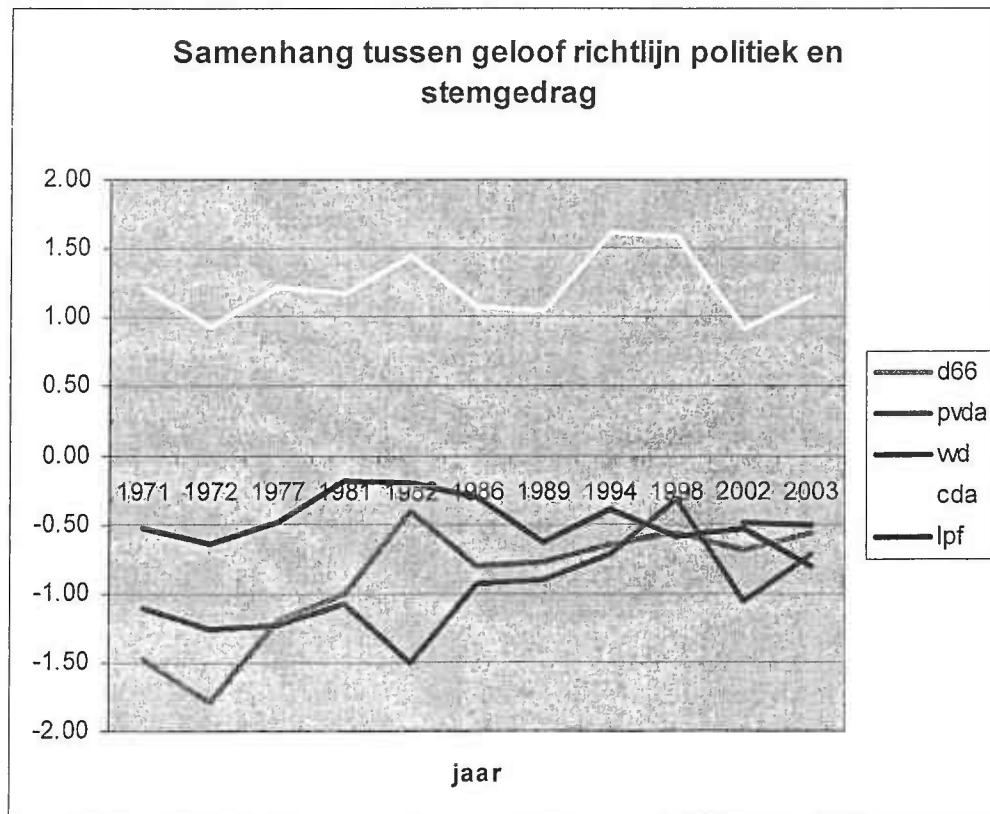
In de verkiezingen van 2002 gaf 75 procent van de D66 kiezers niet aan, dat een goede richtlijn voor politiek is. En 25 procent van de D66 kiezers vond dat geloof wel een goede richtlijn voor politiek is.

In de verkiezingen van 2003 gaf 77 procent van de D66 kiezers niet aan, dat geloof een goede richtlijn voor politiek is. 23 procent van de D66 kiezers vond dat geloof wel een goede richtlijn voor politiek is.

Als we kijken naar het percentage confessionele kiezers in verhouding tot andere partijen, dan wordt duidelijk dat D66 in de loop der jaren zich minder is gaan onderscheiden door het hoge aantal seculiere kiezers. Tot en met 1981 was het aandeel seculiere kiezers bij het D66 electoraat 25 tot 30 procent groter dan het aandeel seculiere kiezers bij het overige electoraat. Vanaf 1982 was het seculiere aandeel bij D66 kiezers tussen de 10 en 20 procent groter dan het seculiere aandeel bij overige kiezers.

Figuur 6.1

Figuur 6.2

Figuur 6.2 geeft inzicht in het verband tussen enerzijds de opvatting dat geloof wel of geen goede richtlijn is in de politiek, en anderzijds de stemkeuze voor een van de grotere partijen. Net als bij de eerder behandelde kenmerken, is het verband weergegeven door middel van kansverhoudingen. Deze hebben betrekking op de categorieën geloof wel of geen goede richtlijn voor de politiek.

In 1971 en 1972 had van de onderzochte partijen, confessionalisme de sterkste negatieve samenhang met een stemvoorkeur voor D66. In 1971 hadden seculieren een vier grotere kans te stemmen op D66 dan confessionelen. Daarna is dit verband voor D66 aanmerkelijk zwakker geworden. Vanaf 1989 is het percentage seculiere kiezers dat D66 stemt, ongeveer twee keer groter dan het percentage confessionele kiezers dat D66 stemt. Voor de VVD was over de gehele onderzochte periode een zwak negatief verband tussen confessionalisme en stemvoorkeur. Voor de PvdA was lange tijd een sterk negatief verband tussen confessionalisme en stemvoorkeur aanwezig. Na 1982 werd dit verband zwakker. Bij de laatste twee verkiezingen was de samenhang tussen confessionalisme en stemvoorkeur ongeveer hetzelfde voor D66, PvdA, VVD en LPF. Voor het CDA geldt over de gehele onderzochte periode een sterk positief verband tussen confessionalisme en stemvoorkeur. In 2003 hadden confessionelen een drie keer grotere kans te stemmen op het CDA, dan seculieren.

Tijdens de verkiezingen van 2002 stemde 8 procent van de kiezers die het geloof geen goede richtlijn voor de politiek vinden, op D66. En 4 procent van de kiezers die het geloof wel een goede richtlijn voor politiek vinden, gaf zijn voorkeur aan D66.

Tijdens de verkiezingen van 2003 stemde 7 procent van de kiezers die het geloof geen goede richtlijn voor de politiek vinden, op D66. En 4 procent van de kiezers die het geloof wel een goede richtlijn voor politiek vinden, gaf zijn voorkeur aan D66.

3. Postmaterialisme

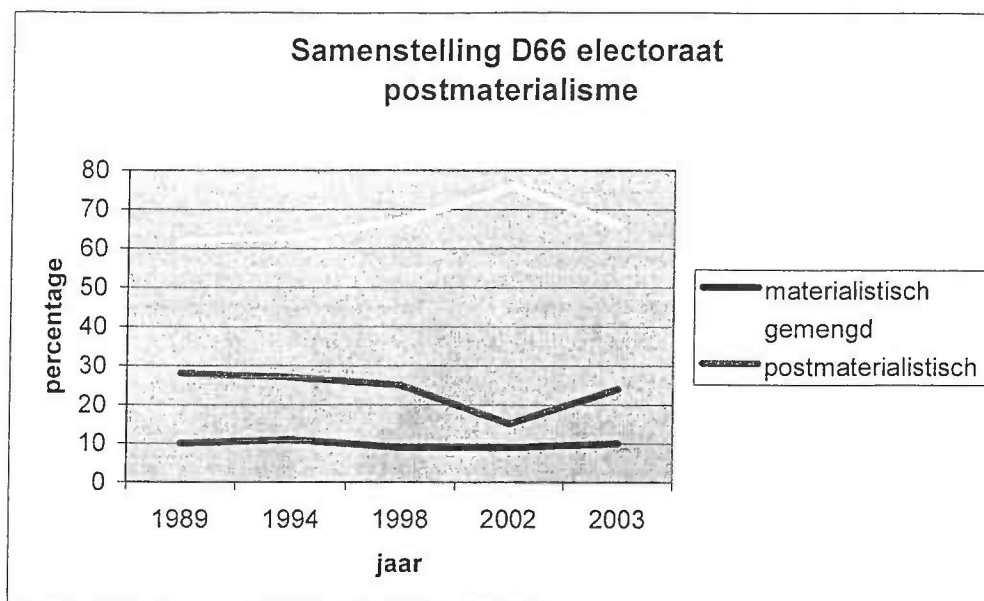
De socioloog Inglehart voorspelde voor westerse hoogontwikkelde democratieën een zogenaamde stille revolutie. Door een langdurige periode van welvaart en veiligheid na 1945 waren generaties die in deze periode opgroeiden, gewend geraakt aan de vervulling van materiële behoeften als voedsel, onderdak, inkomen, gezondheid en veiligheid. De naoorlogse generaties zouden meer belangstelling hebben voor de vervulling van postmateriële behoeften als zelfontplooiing, emancipatie, vrijheid van meningsuiting en diversiteit van levensstijlen. Generaties die voor de oorlog waren geboren zouden gericht blijven op de vervulling van materiële behoeften. Door het geleidelijk uitsterven van de vooroorlogse generaties, zou een steeds groter deel van burgers in westerse democratieën postmaterialistische waarden nastreven. De verwachting is gesteld dat mensen met postmaterialistische waarden eerder geneigd zijn te stemmen op partijen die waarden als vrijheid, emancipatie, democratisering en natuurbehoud benadrukken. In de Nederlandse politieke context kan hierbij in het bijzonder worden gedacht aan D66 en Groen Links. Materialisten zouden eerder stemmen op partijen die economische zekerheid en veiligheid centraal stellen, zoals het CDA en de VVD.

Vanaf 1989 wordt in nationale kiezersonderzoeken het (post)materialistische waardepatroon van kiezers gemeten met een set van vier items. De items geven onderwerpen aan waaraan wel of geen prioriteit moet worden gegeven. Deze zijn:

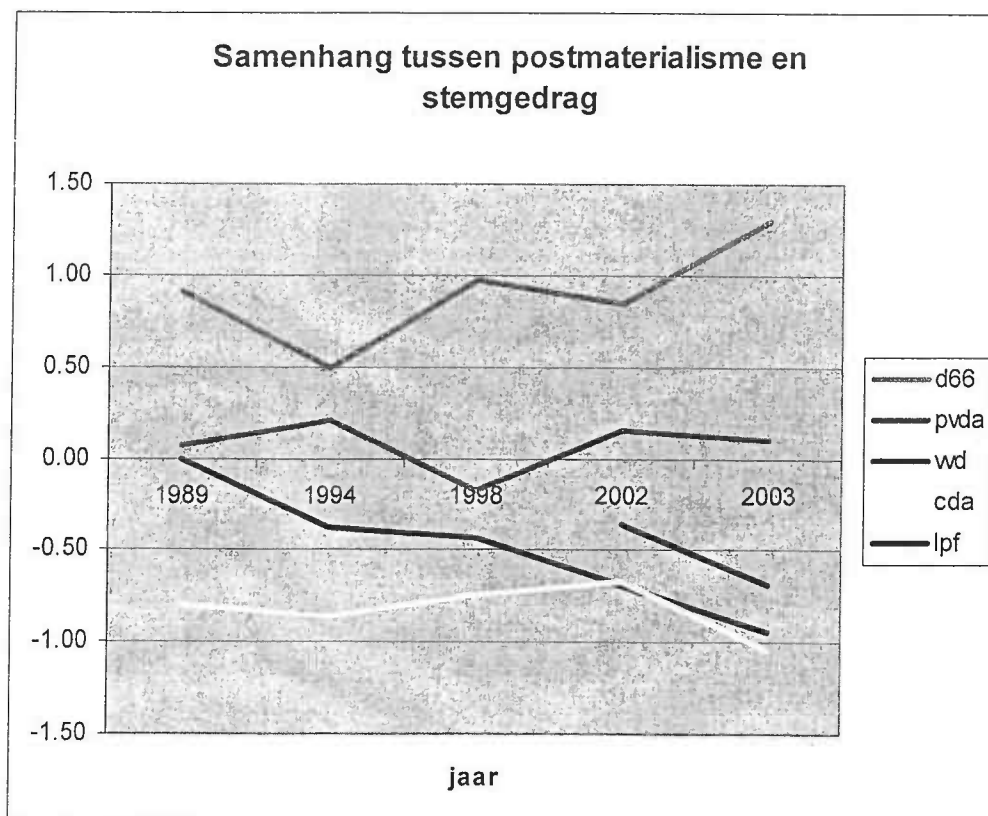
1. Stabiele prijzen.
2. Orde in de samenleving.
3. Vrijheid van meningsuiting.
4. Meer zeggenschap in de politiek.

De eerste twee items zijn materialistische waarden. Items drie en vier zijn postmaterialistische waarden. Respondenten dienen aan te geven welke twee van de vier items zij het meest belangrijk vinden. Respondenten die stabiele prijzen en orde in de samenleving het meest belangrijk vinden, worden aangeduid als materialisten. Respondenten die kiezen voor vrijheid van meningsuiting en meer zeggenschap in de politiek, worden beschouwd als postmaterialisten. Respondenten die een materialistisch en een postmaterialistisch item het meest belangrijk vinden, hebben een gemengd waardepatroon.

Figuur 7.1 geeft voor de periode 1989-2003 een overzicht van de samenstelling van het D66 electoraat wat betreft de aanhang van materialistische en postmaterialistische waarden. Altijd was een meerderheid van het D66 electoraat (60 tot 75 procent) gemengd materialistisch en postmaterialistisch. In de onderzochte periode bestond het electoraat van D66 altijd uit meer postmaterialisten dan materialisten. In ieder jaar was ongeveer 10 procent van de D66 kiezers als materialist te beschouwen (prioriteit aan stabiele prijzen en orde in de samenleving). Tussen de 15 en 30 procent van de D66 kiezers was postmaterialist (prioriteit aan meer zeggenschap in de politiek en vrijheid van meningsuiting).

Figuur 7.1

Figuur 7.2

In 2002 was 9 procent van de D66 kiezers materialist (prioriteit aan stabiele prijzen en orde in de samenleving), 76 procent gaf prioriteit aan materialistische en postmaterialistische doelen, 15 procent van de D66 kiezers was postmaterialist (prioriteit aan meer zeggenschap in de politiek en vrijheid van meningsuiting).

In 2003 was 10 procent van de D66 kiezers materialist, 66 procent gaf prioriteit aan materialistische en postmaterialistische doelen, 24 procent van de D66 kiezers was postmaterialist.

In alle onderzochte jaren waren bij D66 kiezers meer postmaterialisten te vinden dan bij kiezers van andere partijen. Dit aandeel was bij het D66 electoraat meestal rond de 10 procent groter dan bij overige partijen. In de gehele onderzochte periode was het aandeel materialisten bij D66 kiezers geringer dan bij overige kiezers (tussen de 5 en 10 procent).

In figuur 7.2 wordt het verband tussen postmaterialisme en stemgedrag weergegeven voor D66, PvdA, VVD, CDA en LPF. Het verband wordt uitgedrukt in stemkansverhoudingen die betrekking hebben op materialisten en postmaterialisten. D66 is de enige partij waarvoor over de gehele periode een sterk positief verband was tussen postmaterialisme en stemvoorkeur. In 2003 was het verband het sterkst. In dat jaar hadden postmaterialisten een 3,3 keer grotere kans te stemmen op D66 dan materialisten. Voor de PvdA was het effect meestal positief, doch gering. Het verband tussen postmaterialisme en stemmen op CDA, VVD en LPF was meestal negatief. Aan deze partijen wordt eerder de voorkeur gegeven door materialisten. Voor de VVD is het negatieve verband in de loop der tijd steeds sterker geworden. In de periode 2002-2003 is ook voor het CDA en de LPF de negatieve samenhang sterker geworden. In 2003 hadden materialisten een ongeveer drie keer grotere kans te stemmen op CDA of VVD dan postmaterialisten.

In de verkiezingen van 2002 stemde 3 procent van materialistische kiezers op D66, 7 procent van de kiezers met een gemengd waardepatroon gaf zijn voorkeur aan D66, 7 procent van de postmaterialistische kiezers stemde D66.

In de verkiezingen van 2003 stemde 3 procent van materialistische kiezers op D66, 6 procent van de kiezers met een gemengd waardepatroon gaf zijn voorkeur aan D66, 10 procent van de postmaterialistische kiezers stemde D66

4. Etnische minderheden en de Nederlandse cultuur

Het vraagstuk in welke mate etnische minderheden (inwoners van Nederland van niet-westerse allochtone herkomst) zich dienen aan te passen aan de onder autochtone Nederlanders gangbare cultuur, is vanaf begin jaren negentig een issue dat hoog op de politieke agenda staat. Aan het issue wordt door zowel burgers als politici groot belang gehecht. Het minderheden issue kan niet worden beschouwd als een manifestatie van de tot nu toe belangrijkste conflictdimensies in de Nederlandse politiek, het vraagstuk van de welvaartsverdeling en de tegenstelling tussen confessionele en seculiere waardenorientaties. Het issue is te beschouwen als indicatief voor een tegenstelling

tussen libertaire en autoritaire waarden. Hierbij moet worden opgemerkt dat de posities van partijen op de tegenstelling tussen libertaire en autoritaire waarden niet altijd samenvallen met hun posities op de tegenstelling tussen seculiere en confessionele waardenorientaties.

Een voorbeeld is het recente issue van islamitisch onderwijs. Het CDA is principieel voorstander van de mogelijkheid van onderwijs op islamitische scholen, en neemt hiermee een rechts standpunt in op de seculier-confessionele dimensie en een links standpunt op de libertair-autoritaire dimensie. De VVD is tegen islamitisch onderwijs en neemt hiermee een links standpunt in op de eerstgenoemde dimensie en een rechts standpunt in op de laatstgenoemde dimensie.

In de nationale kiezersonderzoeken vanaf 1994 is respondenten de vraag voorgelegd of etnische minderheden zich dienen aan te passen aan de Nederlandse cultuur, of zo veel mogelijk hun eigen cultuur dienen te kunnen beleven. Het antwoord op deze vraag konden respondenten kenbaar maken door een zelfplaatsing op een schaal met als uiterst linkse positie 'zoveel mogelijk de eigen cultuur behouden' en als uiterst rechtse positie 'volledig aanpassen aan de Nederlandse cultuur'.

Figuur 8.1 laat voor de periode 1994-2003, de opinieverdeling van het electoraat van D66 zien over het vraagstuk in hoeverre etnische minderheden zich dienen aan te passen aan de Nederlandse cultuur.

In de periode 1994-1998 steeg het deel van D66 kiezers dat vindt dat etnische minderheden hun eigen cultuur moeten kunnen behouden, van 30 naar 40 procent. Na 1998 is een verrechtsing opgetreden. Het percentage D66 kiezers met een links standpunt is aanmerkelijk gedaald tot ongeveer 20 procent in de laatste twee verkiezingsjaren.

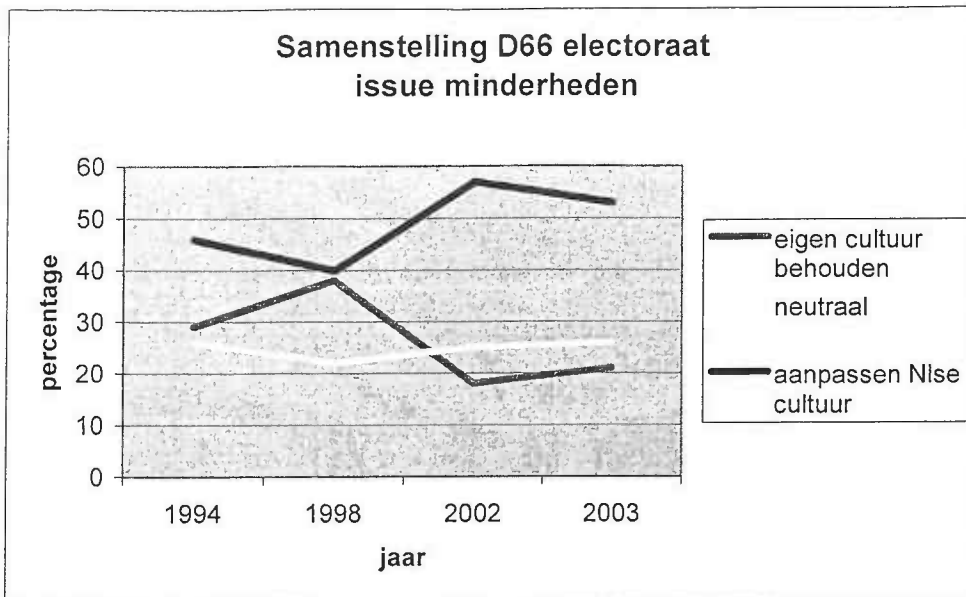
In de onderzochte periode had ongeveer 25 procent van de D66 kiezers een neutraal standpunt.

In de periode 1994-1998 lag het aandeel D66 kiezers dat vindt dat etnische minderheden zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur, tussen de 40 en 45 procent. Na 1998 heeft iets meer dan de helft van D66 kiezers dit rechtse standpunt.

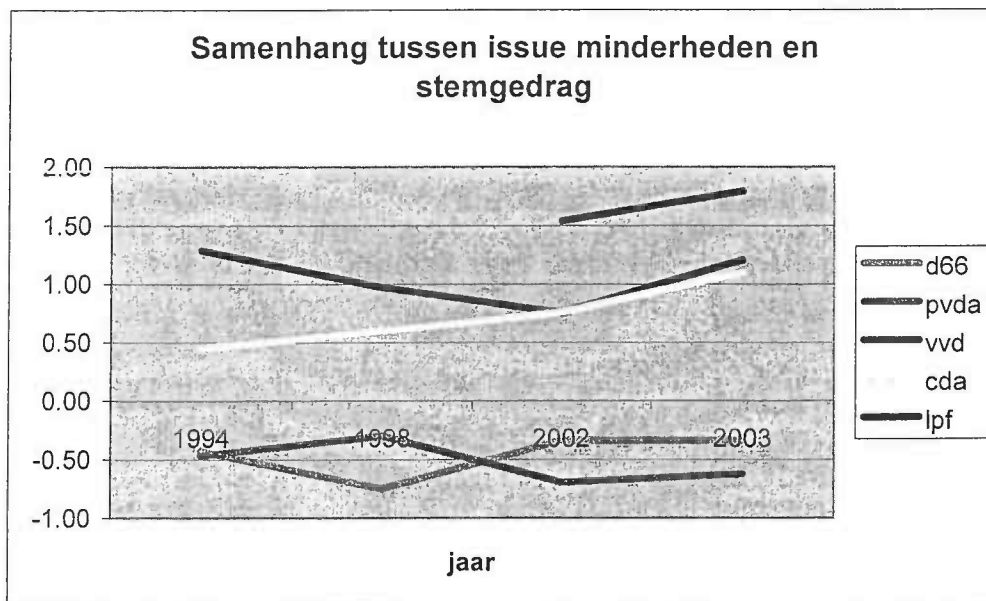
In de verkiezingen van 2002 vond 18 procent van de D66 kiezers dat etnische minderheden hun eigen cultuur dienen te behouden. 25 procent was neutraal over het minderheden issue. En 57 procent van de D66 kiezers vond dat etnische minderheden zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur.

In de verkiezingen van 2003 vond 21 procent van de D66 kiezers dat etnische minderheden hun eigen cultuur dienen te behouden. 26 procent was neutraal over het minderheden issue. En 53 procent van de D66 kiezers vond dat etnische minderheden zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur.

Over de hele onderzochte periode was bij D66 kiezers een groter deel de mening toegedaan dat minderheden hun eigen cultuur moeten kunnen behouden, dan bij overige kiezers. In de periode 1994-1998 was het aandeel D66 kiezers met een links standpunt tussen de 7 en 15 procent groter dan het aandeel overige kiezers met een links standpunt. Vanaf 2002 is er een marginaal verschil tussen D66 en overige kiezers, wat betreft het aandeel linkse kiezers.

Figuur 8.1

Figuur 8.2

Het aandeel neutralen bij D66 kiezers was meestal 7 tot 10 procent groter dan bij overige kiezers.

In de onderzochte periode was het aandeel D66 kiezers met een rechts standpunt op het minderheden issue, tussen de 10 en 15 procent kleiner dan het aandeel overige kiezers met een rechts standpunt.

Het verband tussen opinies op het minderheden issue en stemgedrag is weergegeven in figuur 8.2. Voor de grotere partijen zijn stemkansverhoudingen gepresenteerd die betrekking hebben op kiezers met een links en een rechts standpunt op het minderheden issue.

Er geldt een negatief verband tussen het minderheden issue en een stemvoorkeur voor D66. In 2002 en 2003 was het percentage D66 stemmers onder linkse kiezers, 1,4 keer groter dan onder rechtse kiezers.

Het verband is eveneens negatief voor de PvdA, en verschilt qua sterkte weinig van D66. In de periode 1994-2003 is het positieve verband tussen het minderheden issue en CDA stemmen steeds sterker geworden. De sterkte van het positieve verband voor de VVD is in de periode 1994-2002 afgenomen. In 2003 was dit verband voor de VVD weer net zo sterk als in 1994. In 2003 hadden rechtse kiezers een 3,3 keer grotere kans VVD te stemmen dan linkse kiezers. In dat jaar was voor het CDA de stemkansverhouding 3 tegen 1. In 2002 had een rechts standpunt op het minderheden issue de grootste positieve samenhang met stemmen op de LPF. In 2003 was dit verband nog sterker. Toen hadden rechtse kiezers een 6 keer grotere kans LPF te stemmen, dan linkse kiezers.

In 2002 stemde 7 procent van linkse kiezers op het minderheden issue op D66. 10 procent van kiezers met een neutraal standpunt, gaf zijn voorkeur aan D66. En 5 procent van rechtse kiezers op het minderheden issue, stemde D66.

In 2003 stemde 7 procent van linkse kiezers op het minderheden issue op D66. 8 procent van kiezers met een neutraal standpunt, gaf zijn voorkeur aan D66. En 5 procent van rechtse kiezers op het minderheden issue, stemde D66.

5. Tevredenheid met regeringsbeleid

Kiezers kunnen in hun afweging op welke partij te stemmen, de partijen vergelijken op basis van hun beleidsvoorstellen voor de toekomst (prospectief stemgedrag). Zij kunnen ook hun stemkeuze bepalen op basis van een beoordeling van de beleidsprestaties van de regeringspartijen in de afgelopen kabinetsperiode (retrospectief stemgedrag). De verwachting is dat als burgers tevreden zijn met het regeringsbeleid in de afgelopen kabinetsperiode, zij de regeringspartijen belonen door een stem uit te brengen op een van deze partijen. Als zij ontevreden zijn met het regeringsbeleid, kan worden verwacht dat zij regeringspartijen straffen door te stemmen op een van de oppositiepartijen. In de nationale kiezersonderzoeken is respondenten gevraagd hoe tevreden zij zijn met het regeringsbeleid in de afgelopen kabinetsperiode. Respondenten met de antwoorden zeer tevreden en redelijk tevreden, zijn ingedeeld in de categorie tevreden. Respondenten die aangaven tevreden noch ontevreden te zijn, worden beschouwd als neutraal op deze

vraag. Respondenten met de antwoorden zeer ontevreden en redelijk ontevreden, zijn ingedeeld in de categorie ontevreden.

Om de samenhang van tevredenheid met regeringsbeleid met de stemvoorkeur voor D66 en andere partijen vast te stellen, wordt naar de volgende stemkansverhoudingen gekeken. Als bijvoorbeeld D66 in een bepaalde kabinetsperiode in de oppositie heeft gezeten, wordt de volgende stemkansverhouding bepaald:

Percentage ontevreden kiezers dat D66 stemt / percentage tevreden kiezers dat D66 stemt.

Heeft D66 deel uitgemaakt van de regering, dan wordt een andere stemkansverhouding berekend:

Percentage tevreden kiezers dat D66 stemt / percentage ontevreden kiezers dat D66 stemt.

De verwachting is dat beide typen stemkansverhoudingen groter dan 1 zullen zijn.

Kiezers die ontevreden zijn met het regeringsbeleid, zijn sterker geneigd op een oppositiepartij te stemmen dan tevreden kiezers. Tevreden kiezers zullen eerder stemmen op een regeringspartij dan ontevreden kiezers.

Figuur 9.1 presenteert voor de partijen D66, PvdA, VVD, en CDA een van de twee typen stemkansverhoudingen voor de onderzochte verkiezingsjaren. Het jaar 1982 is buiten beschouwing gelaten, omdat het NKO voor dit jaar geen vraag bevat over de tevredenheid met regeringsbeleid.

Zoals aangegeven is het type stemkansverhouding dat voor een bepaalde partij in een bepaald jaar wordt berekend, afhankelijk van het gegeven of de betreffende partij in de afgelopen kabinetsperiode in de regering heeft gezeten, dan wel een oppositiepartij is geweest.

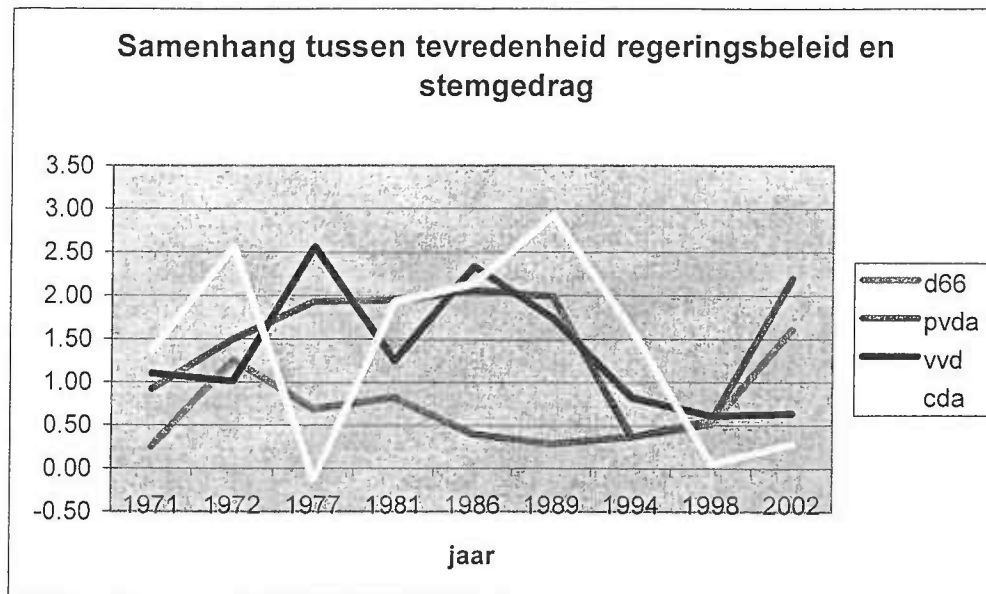
Conform de verwachting geldt voor alle onderzochte partijen en verkiezingsjaren, dat tevreden kiezers eerder stemmen op regeringspartijen, en ontevreden kiezers eerder op oppositiepartijen stemmen. Een uitzondering is het CDA in 1977. In dat verkiezingsjaar was het percentage CDA kiezers bij ontevreden kiezers juist iets groter dan het percentage CDA kiezers bij tevreden kiezers.

In de meeste onderzochte jaren is het verband tussen beleidstevredenheid en een stemvoorkeur voor D66 minder sterk dan voor de meeste overige partijen. Voor andere partijen is de samenhang van beleidstevredenheid met de stemvoorkeur aanmerkelijk sterker geweest. Bijvoorbeeld in 1989 was het percentage CDA stemmers bij tevreden kiezers 19 keer groter dan het percentage CDA stemmers bij ontevreden kiezers. Voor het CDA in 1972 en de VVD in 1977 was deze stemkansverhouding 13 tegen 1.

Het verband tussen tevredenheid met beleid en stemmen op D66 was het sterkst in 2002. In dat jaar was het percentage D66 stemmers bij kiezers die tevreden waren over het beleid, vijf keer groter dan het percentage D66 stemmers bij kiezers die ontevreden waren over het beleid. In 2002 waren relatief veel kiezers ontevreden met het regeringsbeleid in de afgelopen kabinetsperiode. Daarmee is de waardering van de beleidsprestaties van het kabinet Kok II een potentieel belangrijke verklaring voor het zetelverlies van D66 bij de verkiezingen.

In 2002 stemde 1 procent van de kiezers die ontevreden waren met het regeringsbeleid, D66. Van de kiezers die tevreden noch ontevreden waren, stemde 3 procent op D66. En van de tevreden kiezers stemde 12 procent op D66.

In 2003 stemde 8 procent van de kiezers die ontevreden waren met het regeringsbeleid, D66. Van de kiezers die tevreden noch ontevreden waren, stemde 5 procent op D66. En van de tevreden kiezers stemde 2 procent op D66.

Figuur 9.1

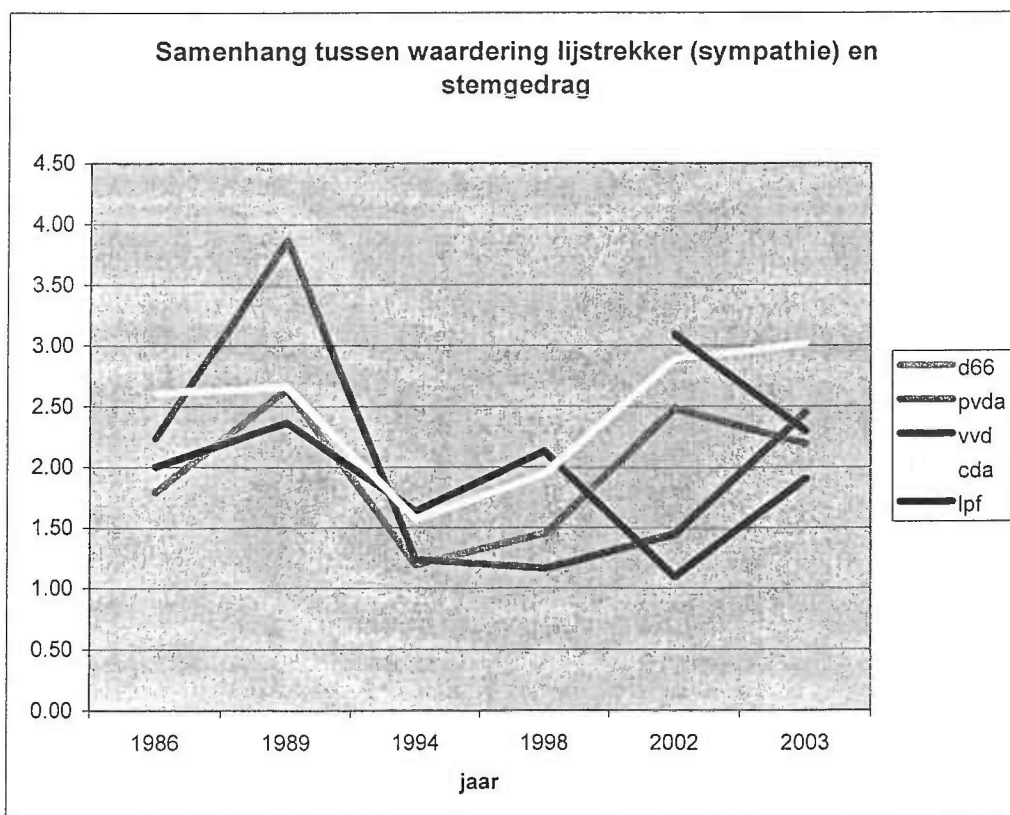
6. Waardering van de lijsttrekker (sympathie)

Sinds 1986 wordt respondenten gevraagd aan te geven in welke mate zij de lijsttrekkers van politieke partijen sympathiek vinden. Dit kunnen zij kenbaar maken door middel van een plaatsing op een schaal die loopt van 0 (zeer onsympathiek) tot 100 (zeer sympathiek). Respondenten kunnen met de score 50 aangeven dat zij een lijsttrekker sympathiek noch onsympathiek vinden. Respondenten zijn hier in drie groepen samengevoegd; met een negatieve waardering (score 0-49), een neutrale waardering (score 50) en een positieve waardering van de lijsttrekker (score 51-100).

Figuur 10.1 geeft voor de vijf grote partijen het verband weer tussen waardering van een lijsttrekker en de stemvoorkeur voor de partij van deze lijsttrekker. Het verband is uitgedrukt in stemkansverhoudingen, voor kiezers met een positieve en een negatieve waardering van een lijsttrekker.

Weinig verrassend is voor iedere onderzochte partij het verband steeds sterk positief geweest. Kiezers die een bepaalde lijsttrekker sympathiek vinden stemmen veel vaker op de partij van deze lijsttrekker, dan kiezers die de lijsttrekker niet sympathiek vinden. Wel zijn grote verschillen waarneembaar tussen de partijen en jaren, wat betreft de sterkte van dit verband.

Van D66 wordt vaak beweerd dat zij meer dan andere partijen door kiezers wordt gekozen vanwege de uitstraling van de lijsttrekker. De gegevens in figuur 10.1 ondersteunen deze bewering niet.

Figuur 10.1

Bij een vergelijking met andere partijen blijkt in geen van de onderzochte jaren een bijzonder sterk verband te zijn tussen waardering van de lijsttrekker en stemmen op D66. En in de periode 1986-2003 is ook geen systematische trend in het verband tussen sympathie voor de lijsttrekker en stemvoorkeur voor D66 waar te nemen.

Het verband was relatief sterk in 1989, 2002 en 2003. In 1989 hadden kiezers die Van Mierlo sympathiek vonden een 14 keer grotere kans D66 te stemmen dan kiezers die Van Mierlo onsympathiek vonden. In de verkiezingen van 2002, met lijsttrekker De Graaf, was de stemkansverhouding 12 tegen 1.

Dat het verband tussen waardering van D66 lijsttrekkers en de stemvoorkeur voor D66 niet bijzonder sterk is, sluit niet uit dat het door D66 behaalde zetelaantal in belangrijke mate is bepaald door de sympathie van de lijsttrekker. In de onderzochte jaren vond de gemiddelde kiezer de lijsttrekker van D66 meestal sympathieker dan de lijsttrekkers van andere grote partijen. Deze hoge waardering kan het relatief bescheiden verband tussen waardering van de lijsttrekker en D66 stemmen hebben gecompenseerd, waardoor het geaggregeerde effect van waardering van D66 lijsttrekkers desondanks aanzienlijk kan zijn geweest.

Ook voor de overige onderzochte partijen zijn geen systematische veranderingen in het verband tussen waardering van de lijsttrekker en stemkeuze waarneembaar. De relatie tussen kandidaat-waardering en stemkeuze was bijzonder sterk voor de PvdA in 1989, de LPF in 2002 en het CDA in 2002 en 2003. De stemkansverhouding tussen kiezers die Kok wel en niet sympathiek vonden, was 48 tegen 1. Bij Fortuyn was de stemkansverhouding tussen kiezers die hem wel en niet sympathiek vonden, 22 tegen 1.

7. Waardenorientaties en doelgroepen van D66

D66 is een partij met progressieve standpunten op immateriële/ethische kwesties en gematigde standpunten op issues die te maken hebben met sociaal-economische herverdeling. Onderzoek in dit rapport heeft laten zien dat een grote meerderheid van D66 kiezers een links standpunt inneemt op de tegenstelling tussen confessionele en seculiere waardenorientaties. En een groot deel van D66 kiezers is links op het issue van inkomensverschillen. Er zijn echter ook relatief grote minderheden van D66 kiezers geweest met een neutraal of rechts standpunt op dit issue. Verder is gebleken dat kiezers met postmaterialistische waardenorientaties een aanzienlijk grotere kans hebben te stemmen op D66, dan kiezers met materialistische waardenorientaties.

In deze paragraaf worden vier doelgroepen van kiezers onderscheiden die meer dan gemiddeld geneigd zijn D66 te stemmen. Dit zijn kiezers met de volgende waardenorientaties:

1. ethisch links en sociaal-economisch links
2. ethisch links en sociaal-economisch neutraal
3. ethisch links en sociaal-economisch rechts
4. postmaterialistisch

Hierbij wordt opgemerkt dat de groep van postmaterialisten gedeeltelijk samenvalt met de eerste drie genoemde groepen. De vraag is hoe groot de vier onderscheiden

doelgroepen zijn, als percentage van het totale aantal stemgerechtigden (ook de niet-stemmers). Een tweede vraag is of in de afgelopen periode systematische veranderingen zijn opgetreden in de relatieve omvang van de vier groepen.

De bovenste, gestippelde lijn in figuur 11.1 laat voor verkiezingen in de periode 1977-2003 de omvang van het aantal stemgerechtigden met een ethisch links standpunt zien, als percentage van het totale aantal stemgerechtigden. Dit zijn burgers die niet vinden dat geloof een goede richtlijn is voor de politiek. De ethisch linkse burgers zijn verder verdeeld in de categorieën links, neutraal en rechts op sociaal-economisch terrein. Dit zijn respectievelijk burgers die de omvang van inkomensverschillen willen verkleinen, instandhouden en vergroten. Het percentage stemgerechtigden met een ethisch links standpunt is niet structureel veranderd. Dit aandeel schommelt rond de 50 procent.

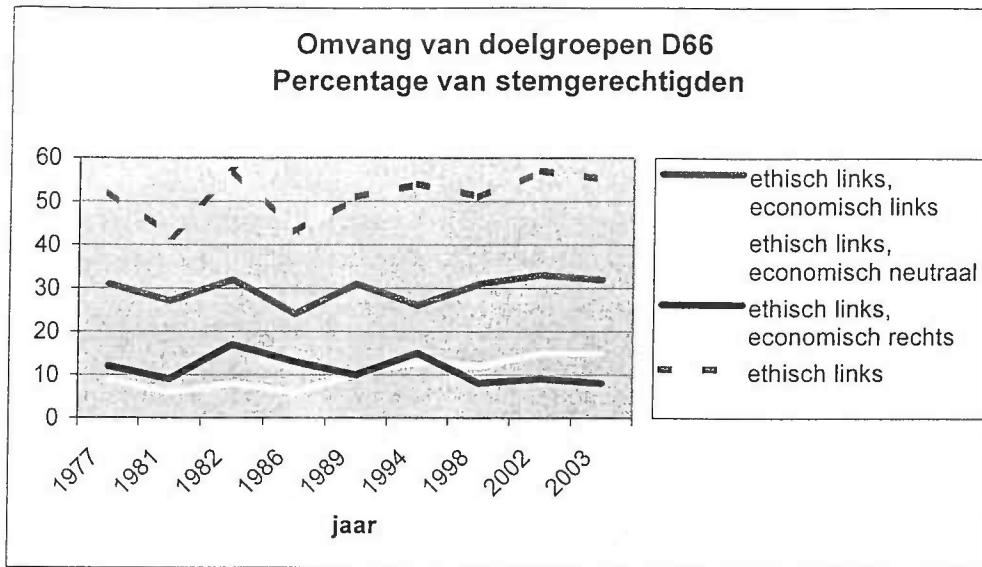
Tevens is geen structurele verandering opgetreden in het aandeel stemgerechtigden dat links is op zowel ethisch als sociaal-economisch terrein. Het aandeel stemgerechtigden dat links is op beide dimensies, ligt om en nabij de 30 procent.

Het aantal burgers met een ethisch linkse en een economisch rechtse positie, is meestal rond de 10 procent geweest.

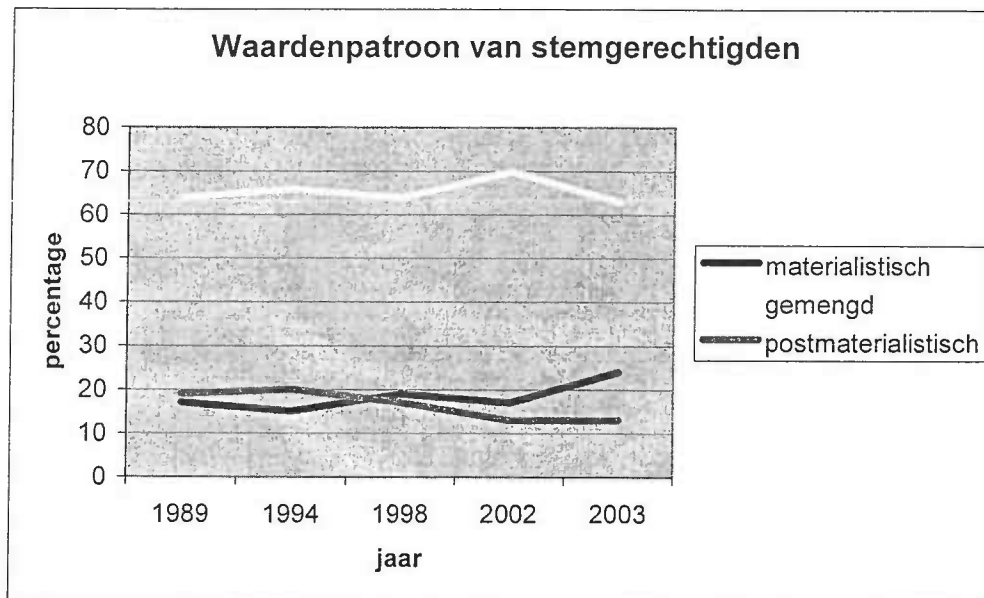
Vanaf 1981 lijkt er sprake te zijn van een groeiende groep burgers met een links standpunt op ethisch terrein en een neutraal standpunt op economisch terrein. Deze groep groeide van 7 procent in 1981 tot 15 procent van de stemgerechtigden in 2003.

Figuur 12.1 geeft voor de periode 1989-2003 veranderingen weer in de samenstelling van stemgerechtigden, wat betreft de aanhang van materialistische en postmaterialistische waarden. Het aandeel van burgers dat prioriteit geeft aan zowel materialistische als postmaterialistische waarden, blijkt stabiel te zijn (rond de 65 procent). Tegengesteld aan Ingleharts theorie van waardeveranderingen, is het aantal burgers met een materialistisch waardepatroon gestegen, van 15 procent in 1989 naar 25 procent in 2003. En het aantal postmaterialisten is gedaald, van 20 procent in 1994 naar 12 procent in 2003.

Aangenomen dat de hier gesignaleerde trends kunnen worden doorgetrokken naar de toekomst, kunnen we stellen dat een toenemend aantal burgers met een ethisch links en een economisch neutraal standpunt, een positief effect zal hebben op het electorale potentieel van D66. De waardenorientaties van deze kiezers stemmen overeen met de standpunten van D66. Een afnemend aantal postmaterialisten zal een negatief effect hebben op het electorale potentieel van D66.

Figuur 11.1

Figuur 12.1

D. De standpunten van D66, andere partijen en kiezers op issues

De vraag is in hoeverre de issuestandpunten van D66 aansluiten bij de gangbare opinies van kiezers. En hoe de issueposities van D66 verschillen van andere partijen.

Antwoorden op deze vragen kunnen aangeven op welke issues D66 een electoraal gunstige en unieke positie inneemt. Verschillende situaties zijn denkbaar. Als D66 op een issue een standpunt heeft dat overeenkomt met de meerderheid van opinies onder het electoraat, is het van belang dat de partij dit issue benadrukt in de campagne. Des te meer reden is er dit issue te benadrukken, als de partij een standpunt inneemt dat wezenlijk verschilt van andere partijen. Dan is D66 de enige partij die het standpunt van een groot deel van de kiezers vertegenwoordigt. Het belang om een bepaald issue te benadrukken is geringer naarmate het standpunt van D66 minder aansluit bij de meerderheid van het electoraat en (indien dit wel het geval is) naarmate de partij een minder uniek standpunt inneemt ten opzichte van andere partijen.

1. Inkomensverschillen

Respondenten van de nationale kiezersonderzoeken is naast hun eigen mening, ook gevraagd naar de positie die de vier doorgaans grootste partijen (D66, PvdA, VVD, CDA) innemen op een aantal issues. Net als bij de zelfplaatsing konden respondenten dit aangeven door een score op een zevenpuntsschaal.

In dit rapport wordt ervan uitgegaan dat de gemiddelde score van respondenten de werkelijke positie van een partij op een issue aangeeft. Eerder onderzoek heeft meerdere malen aangetoond dat deze gemiddelde scores sterk overeenkomen met de issueposities van partijen, zoals waargenomen door zogenaamde experts (politici, journalisten en politicologen).

Figuur 13.1 presenteert voor de periode 1971-2003 de veranderingen in de posities van partijen en de gemiddelde positie van kiezers op het issue inkomensverschillen. Zoals eerder opgemerkt, kan het issue inkomensverschillen worden beschouwd als een indicatie van de belangrijkste conflictdimensie in de Nederlandse politiek van de afgelopen decennia, het conflict over de mate van welvaartsverdeling

In alle jaren neemt de meerderheid van kiezers een gematigd linkse positie in op dit issue. Een meerderheid vindt dat de inkomensverschillen in Nederland niet groter mogen worden. Net als de meerderheid van kiezers, heeft D66 de afgelopen decennia een gematigd linkse positie op het issue inkomensverschillen ingenomen. De PvdA heeft steeds een aanmerkelijk linksere positie gehad op inkomensverschillen. Na 1986 is de positie van de PvdA meer in de richting van gematigd links opgeschoven. CDA en VVD hebben in de meeste verkiezingsjaren een rechts standpunt op inkomensverschillen ingenomen. De VVD, met het meest rechtse standpunt, is over de onderzochte periode nauwelijks van positie veranderd. De positie van het CDA is na 1982 meer gematigd rechts geworden. Na 1994 is het CDA zelfs in de ogen van de kiezers een enigszins gematigd linkse partij geworden op het issue van inkomensverschillen. De positie van de LPF is iets minder rechts dan van de VVD.

Figuur 13.1 laat zien dat in alle verkiezingsjaren op inkomensverschillen, het standpunt van D66 het meest aansluit bij het standpunt dat wordt beleden door een meerderheid van het electoraat. Na 1986 zijn de partijen PvdA, CDA en D66 aanmerkelijk naar elkaar toegegroeid op het standpunt over de inkomensverschillen in Nederland. Daarmee is D66 minder onderscheidend geworden in haar positie op het issue.

De positie van D66 ten opzichte van de meerderheid van het electoraat maakt duidelijk dat het zetelaantal van D66 niet goed te verklaren is door de nabijheid tussen kiezer en partij op het issue inkomensverschillen. Was dit wel het geval geweest, dan was D66 in de afgelopen decennia een van de grootste partijen geweest!

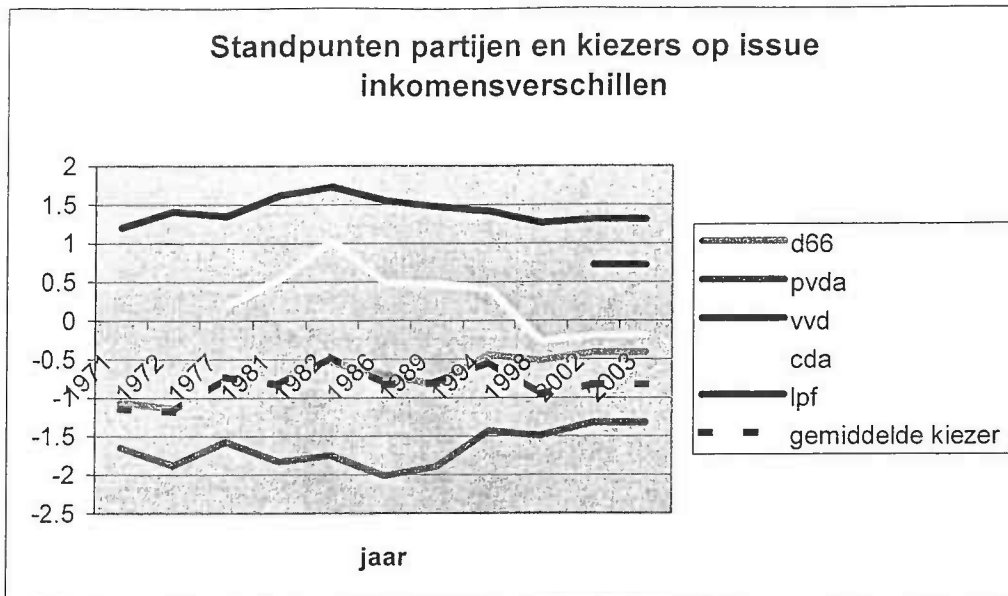
2. Euthanasie

Respondenten zijn gevraagd of in Nederland een arts altijd een leven mag beëindigen op verzoek van een patiënt, of dat het uitvoeren van euthanasie verboden moet worden. Zij konden hun mening hierover kenbaar maken door een plaatsing op een zevenpuntsschaal met als polen de bovengenoemde alternatieven. Op het issue euthanasie, dat een indicatie is van de tweede belangrijke conflictdimensie in de Nederlandse politiek van de afgelopen decennia, de tegenstelling tussen seculiere en confessionele waardenorientaties, heeft een meerderheid van het electoraat steeds een progressief standpunt ingenomen (figuur 14.1). In 1986 nam een meerderheid nog een enigszins progressief standpunt in. Daarna een iets meer progressieve positie.

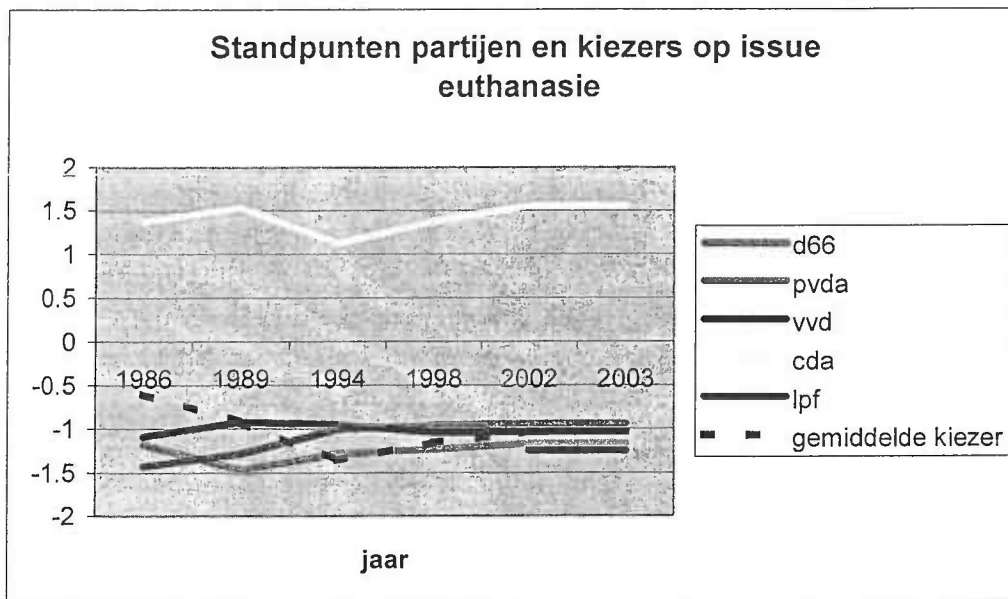
Het standpunt van D66 heeft vanaf 1994 dicht tegen de gemiddelde positie van de kiezers gelegen. Dit geldt echter ook voor de overige seculiere partijen PvdA, VVD en LPF. Voor zover kiezers zich bij hun stemkeuze hebben laten leiden door hun nabijheid tot partijen op het euthanasie issue, is de keuze niet op voorhand bij D66 komen liggen. Wel heeft D66, meer dan de andere seculiere partijen, in de afgelopen decennia het euthanasie issue benadrukt. Dit kan ertoe geleid hebben dat bij progressieve kiezers op het issue, D66 de meest favoriete partij is geweest.

3. Etnische minderheden

Figuur 15.1 geeft voor de periode 1994-2003 een weergave van de partijposities en de gemiddelde positie van kiezers op het issue van etnische minderheden. In de vier onderzochte verkiezingsjaren heeft een meerderheid van de burgers een enigszins rechtse positie ingenomen. Een meerderheid van kiezers neigt meer naar het standpunt dat etnische minderheden zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Met de PvdA heeft D66 een positie ingenomen die duidelijk niet de meerderheid van het opinieklimaat vertegenwoordigt. D66 wordt door kiezers gezien als gematigd links tot vrijwel neutraal op het minderheden issue. In hun ogen is D66 in geringe mate het standpunt toegedaan dat minderheden hun eigen cultuur dienen te beleven. De PvdA nam in 1994 nog een redelijk linkse positie in op het minderheden issue. Deze partij is echter in de loop der jaren een gematigder standpunt gaan innemen, en had in 2003 een positie die identiek was aan die van D66. Opvallend is dat zowel CDA en VVD vanaf 1994 een

Figuur 13.1

Figuur 14.1

aanmerkelijk rechtser positie zijn gaan innemen op het minderheden issue. De LPF had in 2002 en 2003 een uiterst rechtse positie op dit issue.

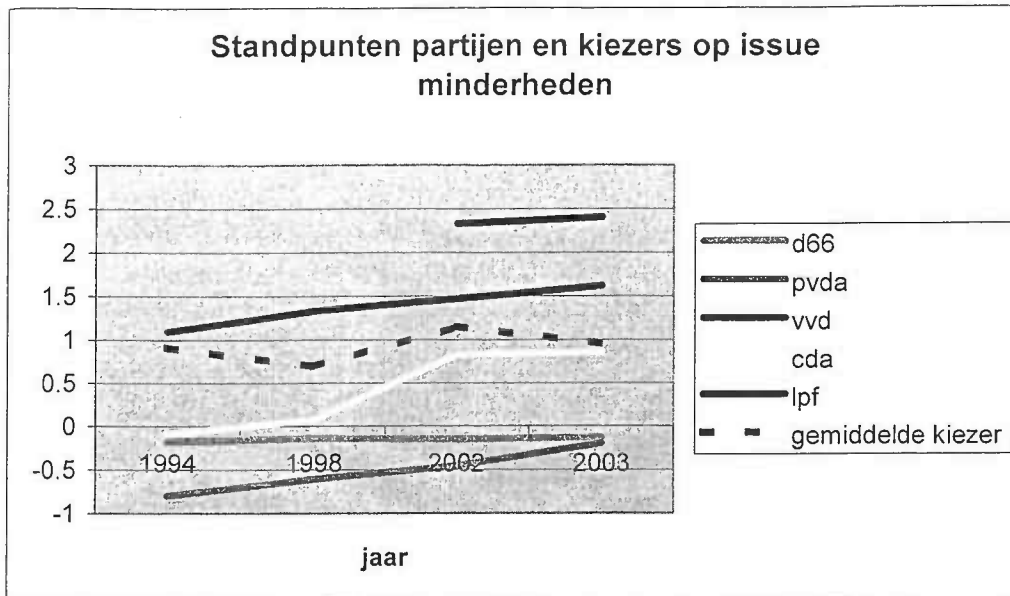
In tegenstelling tot de eerder besproken issues inkomensverschillen en euthanasie, waren in de verkiezingen van 2002 en 2003, de vijf onderzochte partijen sterk gepolariseerd op het minderheden issue. Gezien het feit dat D66 een minderheidsstandpunt onder het electoraat vertegenwoordigt, lijkt het onwaarschijnlijk dat D66 met het minderheden issue veel stemmen heeft gewonnen in de verkiezingen van 2002 en 2003.

4. Asielzoekers

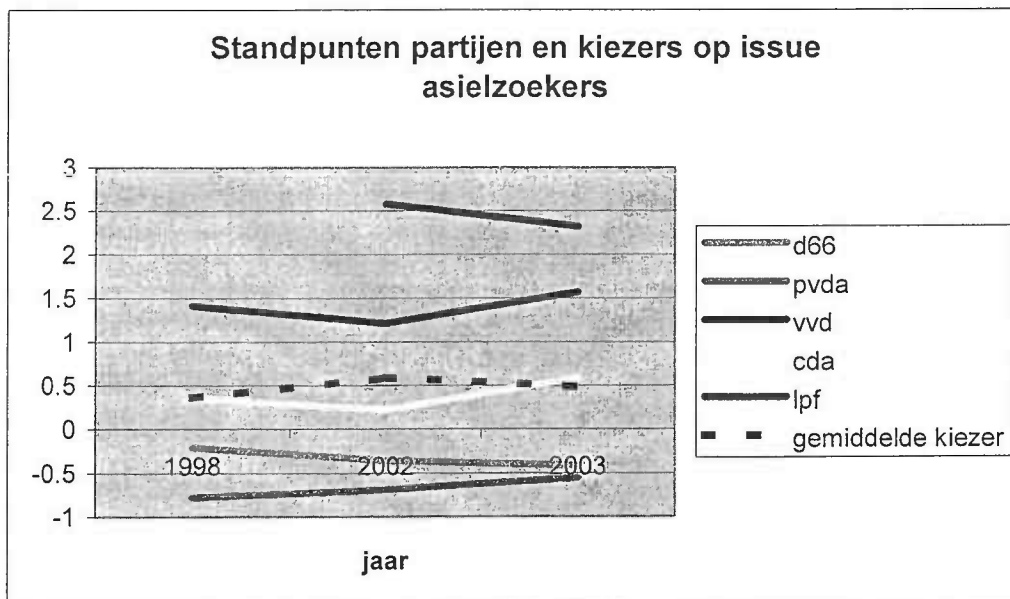
Een issue dat sterk gerelateerd is aan het minderheden issue is het asielzoekersissue, het vraagstuk over de mate waarin asielzoekers op Nederlands grondgebied dienen te worden toegelaten. Ook dit issue kan worden beschouwd als een uiting van een conflict tussen libertaire en autoritaire waarden, dat niet volledig samenhangt met een sociaal-economische of religieus/ethische conflictdimensie.

In de drie onderzochte jaren nemen kiezers in meerderheid een gematigd rechtse positie in op het asielzoekers issue (figuur 16.1). Men is voorstander van een meer restrictief beleid. Het standpunt van de kiezer wordt het best vertegenwoordigd door het CDA, dat eveneens een gematigd rechts standpunt inneemt. D66 en de PvdA hebben beiden in de ogen van kiezers een gematigd links standpunt ingenomen (pleidooi voor een enigszins ruimhartiger toelatingsbeleid). In de loop der jaren zijn de standpunten van de PvdA en D66 naar elkaar toegegroeid. Bij de verkiezingen van 2003 namen deze partijen een vrijwel identieke positie in. Het CDA en vooral de VVD hebben over de onderzochte periode een meer rechtse positie ingenomen op het asielzoekers kwestie. In 2002 en 2003 had de LPF een uiterst rechtse positie op het issue van asielzoekers.

Net als bij het minderheden issue, geldt dat de grotere partijen bij de laatste twee verkiezingen aanzienlijk gepolariseerd waren over de vraag in welke mate Nederland asielzoekers dient toe te laten. Het standpunt van de meerderheid van het electoraat over het asielbeleid werd duidelijk niet door D66 vertegenwoordigd.

Figuur 15.1

Figuur 16.1

5. Criminaliteit

Een derde issue dat indicatief is voor een conflict tussen libertaire en autoritaire waarden, is het vraagstuk of de overheid harder dient op te treden tegen criminaliteit. NKO-respondenten werden de vraag voorgelegd of de overheid harder dient op te treden tegen criminaliteit (meest rechtse positie; 7) of dat de overheid hier al hard genoeg tegen optreedt (meest linkse positie; 1).

Op het issue van criminaliteit neemt een meerderheid van burgers een behoorlijk rechtse positie in (figuur 17.1). Deze positie is zelfs rechtser dan de positie van CDA en VVD. Alleen de LPF, met een uiterst rechtse positie, vindt in de ogen van kiezers dat de overheid nog harder dient op te treden tegen criminaliteit.

In de periode 1994-2003 zijn zowel de kiezers als de partijen CDA, VVD, D66 en PvdA rechtser geworden op het criminaliteit issue. In de verkiezingsjaren 2002 en 2003 waren partijen, in de ogen van kiezers, sterk gepolariseerd op het issue van criminaliteit. Kiezers zagen duidelijke verschillen tussen de grotere partijen, wat betreft de vraag hoe hard de overheid tegen criminaliteit dient op te treden.

In de periode 1994-2003 namen D66 en de PvdA beiden een gematigd rechtse tot vrijwel neutrale positie in. Daarmee vertegenwoordigden zij een minderheidsstandpunt onder het electoraat.

6. Europese eenwording

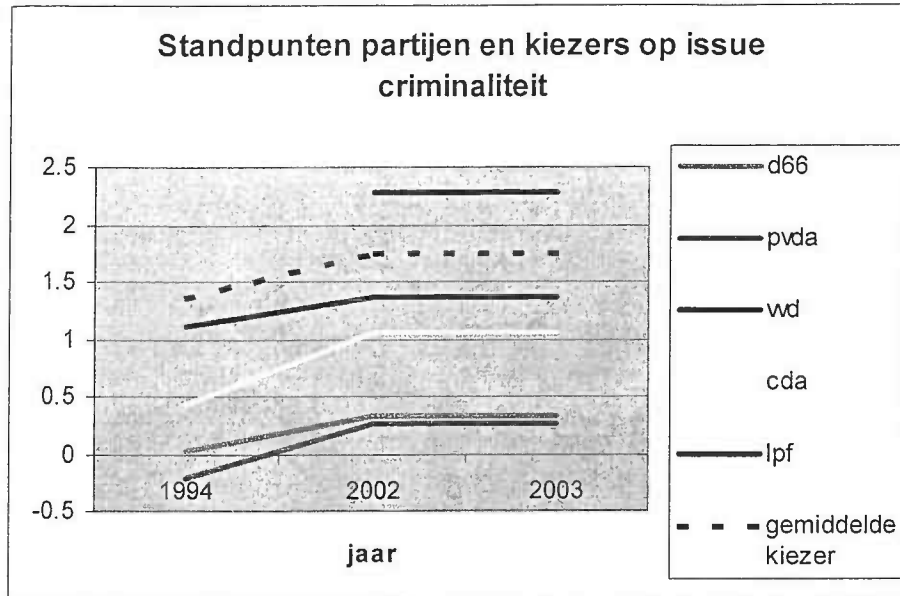
Het vraagstuk van het tempo van Europese eenwording is een ander voorbeeld van een issue dat niet te relateren is aan de twee conflictdimensies die de basis vormen voor het ontstaan van het Nederlandse partijsysteem. Uit het standpunt van een kiezer of partij over de sociaal-economische herverdeling of de religieus-ethische tegenstelling, kan niet worden afgeleid of de kiezer of partij een voorstander is van een snellere Europese integratie, of de mening is toegedaan dat de Europese eenwording al ver genoeg is gegaan.

Respondenten van de kiezersonderzoeken is de vraag voorgelegd of het tempo van Europese eenwording moet worden verhoogd ('pro-Europese' instelling) of dat de Europese eenwording al ver genoeg is gegaan ('anti-Europese' instelling). Respondenten konden hun positie, en die van partijen, kenbaar maken op een zevenpuntsschaal met als polen de bovengenoemde alternatieven.

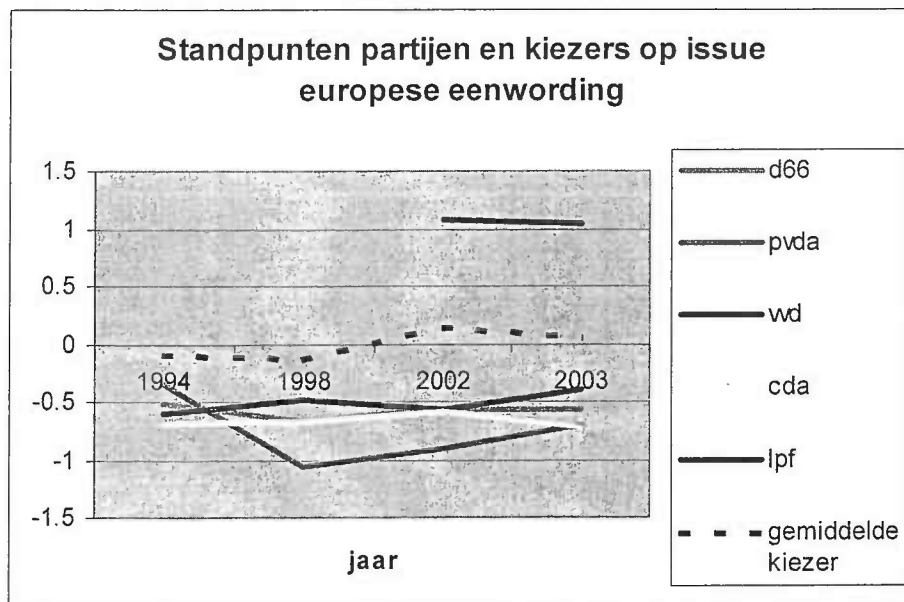
Figuur 18.1 geeft voor de periode 1994-2003 de partijposities en de gemiddelde positie van de kiezers weer op het issue van Europese eenwording. In alle jaren blijkt een meerderheid van kiezers neutraal te zijn op dit issue. D66, PvdA, CDA en VVD nemen in de onderzochte jaren een gematigd pro-Europese positie in. Met uitzondering van de PvdA in 1998, verschilden de vier partijen in de perceptie van de kiezers, nauwelijks van elkaar. Een uitzonderlijke positie wordt ingenomen door de LPF, die de reputatie heeft van een redelijk anti-Europese partij.

Bij het issue van Europese eenwording dient te worden vermeld dat steeds een hoog percentage van respondenten (ongeveer 10 procent) aangaf geen mening te hebben over dit vraagstuk. Dit is een indicatie dat relatief veel burgers het issue van Europese integratie onbelangrijk vinden. Daarbij heeft D66 een standpunt dat nauwelijks verschilt

van de gevestigde grote partijen. Dit maakt het niet waarschijnlijk dat D66 veel stemmen heeft gewonnen of verloren op het issue van Europese eenwording.

Figuur 17.1

Figuur 18.1

7. Samenvatting over partijstandpunten

Bij de issues die de twee traditionele conflictdimensies aangeven (inkomensverschillen en euthanasie), heeft D66 als enige partij steeds een positie ingenomen die sterk overeenkomt met de positie van de meerderheid van het electoraat. Dit geeft aan dat de nabijheid tussen kiezer en partij op deze dimensies een betrekkelijk geringe rol heeft gespeeld bij de bereidheid van kiezers op D66 te stemmen. Was dit wel van belang geweest, dan was D66 in de afgelopen decennia een van de grootste partijen geweest.

Bij issues die in de jaren negentig hoog op de politieke agenda zijn komen te staan (minderheden, asielzoekers, criminaliteit), heeft D66 steeds een minderheidsstandpunt vertegenwoordigd. Voorzover de afstand tussen kiezer en partij op deze issues een rol heeft gespeeld bij de stemkeuze, lijken de issues een negatief effect te hebben gehad op het zetelaantal van D66. Het issue van Europese eenwording lijkt voor geen van de gevestigde partijen van belang voor de electorale steun. Er zijn aanwijzingen dat vele burgers dit issue niet belangrijk vinden. Daarnaast zien burgers nauwelijks verschillen tussen de gevestigde partijen.

Opvallend is dat in de laatste twee verkiezingsjaren de standpunten van D66 op de zes besproken issues weinig of nauwelijks verschilden van de standpunten van de PvdA.

Deel II

De verkiezingen van 2002 en 2003

A. Nationale problemen

Politiek en verkiezingen in het bijzonder kunnen worden beschouwd als een strijd om wie welke problemen van een samenleving op welke manier gaat oplossen. Kiezers vinden verschillende maatschappelijke problemen meer en minder belangrijk. En partijen verschillen in de nadruk op issues. We kunnen verwachten dat een partij stemmen zal winnen op een issue, als zowel de partij als een groot deel van de kiezers belang hechten aan de oplossing van dit issue.

Welke maatschappelijke problemen werden door de kiezers in 2002 en 2003 belangrijk gevonden? In hoeverre kwamen de belangrijke problemen overeen met de issues die door D66 in de campagnes werden benadrukt?

Respondenten zijn de vraag voorgelegd wat de meest belangrijke problemen van het land zijn. Zij hadden de mogelijkheid zeven verschillende issues te noemen. Antwoorden op de open vraag zijn ondergebracht in 37 categorieën.

Van deze categorieën zijn bij de twee laatste verkiezingen de volgende issues door D66, meer dan door de meeste andere partijen, benadrukt:

Abortus/euthanasie, Europese integratie, gezondheidszorg, milieu(vervuiling), onderwijs, politiek in het algemeen en verkiezingen/stemgedrag.

Tabel 35 presenteert voor de verkiezingen van 2002 en 2003 het percentage kiezers dat een bepaald probleem heeft genoemd. De percentages tellen niet op tot 100, omdat respondenten meerdere problemen konden noemen.

De meeste problemen die in 2002 het meest belangrijk werden gevonden, werden ook in 2003 het meest genoemd.

De gezondheidszorg werd veruit het meest belangrijke probleem gevonden (59 procent in 2002, 52 procent in 2003).

Asielzoekers/buitenlanders (integratie), onderwijs en veiligheid waren thema's die in beide jaren door 30 tot 40 procent van de respondenten als zeer belangrijk probleem werden genoemd.

Issues die in 2002 en 2003 door 10 tot 30 procent van de kiezers werden genoemd, waren criminaliteit, mobiliteit/verkeer, milieu(vervuiling), normen en waarden en de politiek in het algemeen.

Een aantal issues is in de periode 2002-2003, in de perceptie van kiezers, aanzienlijk belangrijker geworden. In 2002 noemde slechts 3 procent de economie als probleem. In 2003 was dit aandeel gestegen tot 30 procent van de kiezers.

De werkloosheid/werkgelegenheid werd in 2002 nog door 4 procent van de kiezers genoemd. In 2003 noemde 19 procent dit probleem. En het aantal kiezers dat betrekkingen tussen mensen als een probleem zag, steeg van 5 naar 11 procent.

Tabel 35. Meest belangrijke maatschappelijke problemen (open vraag) 2002 en 2003

Meest belangrijke problemen	Alle kiezers 2002	Alle kiezers 2003
Abortus/euthanasie	1	0
Val van de regering (Srebrenica)	3	0
Armoede	1	2
Asielzoekers/buitenlanders (integratie)	41	38
Bureaucratie	3	3
Corruptie	1	1
Criminaliteit	21	19
Economie	3	30
Euromunt	1	3
Europese Integratie	1	0
Mobiliteit/verkeer	26	15
Gebrek aan tolerantie	4	6
Gedooogbeleid (drugs)	6	2
Gezondheidszorg	59	52
Inflatie	2	1
Jeugd	5	4
Milieu (vervuiling)	12	16
Normen en waarden	8	12
Onderwijs	36	37
Openbaar vervoer	10	7
Betrekkingen tussen mensen	5	11
Sociale voorzieningen	3	7
Veiligheid	35	38
Vergrijzing	2	1
Discriminatie/racisme	4	2
Huisvesting	4	5
Ouderenzorg	7	4
Werkgelegenheid/werkloosheid	4	19
Politiek in het algemeen	11	10
Verkiezingen/stemgedrag	2	0
Deling in arm en rijk	4	5
Nederland te vol (huizen, wegen, immigranten)	4	5
WAO-vraagstuk	7	3
Politie	6	3
Belastingstelsel	2	1
Opkomst Pim Fortuyn	2	-
Oorlog tegen Irak	-	8

Gezondheidszorg, onderwijs, milieu(vervuiling) en politiek in het algemeen zijn min of meer typische D66 issues die ook leven onder een groot deel van het electoraat van de laatste twee verkiezingen.

Abortus/euthanasie, Europese integratie en verkiezingen/stemgedrag zijn thema's van D66 die door de kiezers van 2002 en 2003 niet of nauwelijks werden genoemd als een van de belangrijkste problemen van het land.

De issues asielzoekers/buitenlanders, criminaliteit en veiligheid zijn onderwerpen die door het electoraat als zeer belangrijk worden gepercipieerd, maar niet behoren tot de thema's die D66 in het afgelopen decennium sterk heeft benadrukt.

Deel II

De verkiezingen van 2002 en 2003

A. Nationale problemen

Politiek en verkiezingen in het bijzonder kunnen worden beschouwd als een strijd om wie welke problemen van een samenleving op welke manier gaat oplossen. Kiezers vinden verschillende maatschappelijke problemen meer en minder belangrijk. En partijen verschillen in de nadruk op issues. We kunnen verwachten dat een partij stemmen zal winnen op een issue, als zowel de partij als een groot deel van de kiezers belang hechten aan de oplossing van dit issue.

Welke maatschappelijke problemen werden door de kiezers in 2002 en 2003 belangrijk gevonden? In hoeverre kwamen de belangrijke problemen overeen met de issues die door D66 in de campagnes werden benadrukt?

Respondenten zijn de vraag voorgelegd wat de meest belangrijke problemen van het land zijn. Zij hadden de mogelijkheid zeven verschillende issues te noemen. Antwoorden op de open vraag zijn ondergebracht in 37 categorieën.

Van deze categorieën zijn bij de twee laatste verkiezingen de volgende issues door D66, meer dan door de meeste andere partijen, benadrukt: Abortus/euthanasie, Europese integratie, gezondheidszorg, milieu(vervuiling), onderwijs, politiek in het algemeen en verkiezingen/stemgedrag.

Tabel 35 presenteert voor de verkiezingen van 2002 en 2003 het percentage kiezers dat een bepaald probleem heeft genoemd. De percentages tellen niet op tot 100, omdat respondenten meerdere problemen konden noemen.

De meeste problemen die in 2002 het meest belangrijk werden gevonden, werden ook in 2003 het meest genoemd.

De gezondheidszorg werd veruit het meest belangrijke probleem gevonden (59 procent in 2002, 52 procent in 2003).

Asielzoekers/buitenlanders (integratie), onderwijs en veiligheid waren thema's die in beide jaren door 30 tot 40 procent van de respondenten als zeer belangrijk probleem werden genoemd.

Issues die in 2002 en 2003 door 10 tot 30 procent van de kiezers werden genoemd, waren criminaliteit, mobiliteit/verkeer, milieu(vervuiling), normen en waarden en de politiek in het algemeen.

Een aantal issues is in de periode 2002-2003, in de perceptie van kiezers, aanzienlijk belangrijker geworden. In 2002 noemde slechts 3 procent de economie als probleem. In 2003 was dit aandeel gestegen tot 30 procent van de kiezers.

De werkloosheid/werkgelegenheid werd in 2002 nog door 4 procent van de kiezers genoemd. In 2003 noemde 19 procent dit probleem. En het aantal kiezers dat betrekkingen tussen mensen als een probleem zag, steeg van 5 naar 11 procent.

Tabel 35. Meest belangrijke maatschappelijke problemen (open vraag) 2002 en 2003

Meest belangrijke problemen	Alle kiezers 2002	Alle kiezers 2003
Abortus/euthanasie	1	0
Val van de regering (Srebrenica)	3	0
Armoede	1	2
Asielzoekers/buitenlanders (integratie)	41	38
Bureaucratie	3	3
Corruptie	1	1
Criminaliteit	21	19
Economie	3	30
Euromunt	1	3
Europese Integratie	1	0
Mobiliteit/verkeer	26	15
Gebrek aan tolerantie	4	6
Gedoogbeleid (drugs)	6	2
Gezondheidszorg	59	52
Inflatie	2	1
Jeugd	5	4
Milieu (vervuiling)	12	16
Normen en waarden	8	12
Onderwijs	36	37
Openbaar vervoer	10	7
Betrekkingen tussen mensen	5	11
Sociale voorzieningen	3	7
Veiligheid	35	38
Vergrijzing	2	1
Discriminatie/racisme	4	2
Huisvesting	4	5
Ouderenzorg	7	4
Werkgelegenheid/werkloosheid	4	19
Politiek in het algemeen	11	10
Verkiezingen/stemgedrag	2	0
Deling in arm en rijk	4	5
Nederland te vol (huizen, wegen, immigranten)	4	5
WAO-vraagstuk	7	3
Politie	6	3
Belastingstelsel	2	1
Opkomst Pim Fortuyn	2	-
Oorlog tegen Irak	-	8

Gezondheidszorg, onderwijs, milieu(vervuiling) en politiek in het algemeen zijn min of meer typische D66 issues die ook leven onder een groot deel van het electoraat van de laatste twee verkiezingen.

Abortus/euthanasie, Europese integratie en verkiezingen/stemgedrag zijn thema's van D66 die door de kiezers van 2002 en 2003 niet of nauwelijks werden genoemd als een van de belangrijkste problemen van het land.

De issues asielzoekers/buitenlanders, criminaliteit en veiligheid zijn onderwerpen die door het electoraat als zeer belangrijk worden gepercipieerd, maar niet behoren tot de thema's die D66 in het afgelopen decennium sterk heeft benadrukt.

B. Het verklaren van stemgedrag

In deel I van dit rapport is de stemvoorkeur voor D66 onderzocht door te kijken naar zogenaamde bivariate verbanden. Dit zijn verbanden tussen twee variabelen. Enerzijds het wel of niet stemmen op D66 en anderzijds een kenmerk van een kiezer of partij. Bij deze bivariate verbanden is het vaak de vraag of men ook kan spreken van een oorzakelijk verband.

Bijvoorbeeld bij de geconstateerde positieve samenhang tussen hoogte van het inkomen en stemmen op D66. Kiezers met hogere inkomens zijn eerder geneigd D66 te stemmen. Dan kunnen we niet zonder meer de conclusie trekken dat inkomen een effect heeft op een stemvoorkeur voor D66. Het kan zijn dat het verband tussen inkomen en stemmen op D66 een zogenaamd schijnverband is. De samenhang tussen beide factoren kan het gevolg zijn van een derde variabele, bijvoorbeeld opleidingsniveau. Bekend is dat opleidingsniveau een positief effect heeft op de hoogte van het inkomen. En het kan zijn dat opleidingsniveau een positief effect heeft op een stemvoorkeur voor D66. In dat geval is het mogelijk dat de samenhang tussen inkomen en D66 stemmen geen oorzakelijk verband weergeeft. De samenhang kan het gevolg zijn van het feit dat inkomen en D66 stemmen worden bepaald door het opleidingsniveau.

We kunnen meer waarschijnlijk maken dat de samenhang tussen inkomen en D66 stemmen ook een oorzakelijk verband is, door deze samenhang te controleren voor andere factoren (als opleiding). Als we controleren voor opleiding en het verband tussen inkomen en D66 stemmen verdwijnt, dan is sprake van een schijnverband. Dit betekent dat als we kijken binnen afzonderlijke groepen van lager en hoger opgeleiden, hoge inkomens (bijna) net zo vaak D66 stemmen als lage inkomens. Als na controle voor opleiding nog steeds een verband is tussen inkomen en D66 stemmen, hebben we meer aannemelijk gemaakt dat de hoogte van het inkomen een positief effect heeft op D66 stemmen.

Het verband tussen meer dan twee variabelen kunnen we onderzoeken met multi-pele regressie. Bij deze methode wordt getracht een afhankelijke variabele zo goed mogelijk te voorspellen met een lineaire combinatie van onafhankelijke variabelen. Bij analyses van stemgedrag is de afhankelijke variabele de stemvoorkeur voor een partij. De onafhankelijke variabelen zijn de eerder in dit rapport behandelde factoren; waardering van lijsttrekkers, tevredenheid met regeringsbeleid, standpunten op issues en ideologieën, en demografische factoren. De analyses zijn gebaseerd op een theoretisch model van stemgedrag. In dit model wordt de veronderstelde causale relatie tussen variabelen vastgelegd. In dit rapport gaan we uit van het volgende causale model van stemgedrag:

Demografische kernmerken > Opinions over beleid > Waardering lijsttrekker > Stemkeus

Dit model staat bekend als de *Funnel of Causality* ('trechter van causaliteit'), een theorie van stemgedrag ontwikkeld door Amerikaanse politicologen in de jaren vijftig. In kiezersonderzoek is dit de meest gebruikte theorie van stemgedrag.

Het model onderscheidt korte en lange termijn factoren die van invloed zijn op stemgedrag. Lange termijn factoren hebben een direct effect op stemgedrag en een indirect effect, via korte termijn factoren. Lange termijn factoren zijn demografische kenmerken van kiezers als opleiding, inkomen, geloof, kerkgang, leeftijd, geslacht en woongebied. Deze variabelen bepalen gedeeltelijk opinies over beleid (de ideologische en issuestandpunten van kiezers en hun tevredenheid met regeringsbeleid). Opinies over beleid zijn minder stabiel als demografische factoren, maar wel stabiel dan waardering van lijsttrekkers. Waardering van lijsttrekkers is de meest veranderlijke variabele, en wordt mede bepaald door demografische factoren en opinies over beleid.

Om de effecten van de verschillende typen variabelen op de stemkeuze te schatten, controleren we deze voor de volgende variabelen:

Het effect van waardering van de lijsttrekker wordt bepaald door te controleren voor tevredenheid met regeringsbeleid, ideologische en issue standpunten en demografische factoren.

Om de effecten van beleidsoverwegingen te schatten (ideologische en issuestandpunten en tevredenheid met regeringsbeleid), controleren we voor demografische factoren.

De afhankelijke variabele *stemvoorkeur* wordt niet gemeten met de vraag over wat respondenten daadwerkelijk hebben gestemd, maar met de zogenaamde stemkansvraag. In de nationale kiezersonderzoeken wordt respondenten voor iedere partij de volgende vraag voorgelegd: "Hoe waarschijnlijk is het dat u in de toekomst op partij X gaat stemmen?" Het antwoord wordt gegeven met een plaatsing op een schaal, lopend van 1 (zeker nooit) tot 10 (zeker wel). We nemen aan dat hoe hoger de stemkansscore die een kiezer toekent aan een partij, des te groter de stemvoorkeur van de kiezer voor de betreffende partij, op het moment van ondervraging.

Waardering van de lijsttrekker wordt gemeten met de vraag hoe sympathiek een bepaalde lijsttrekker is. Antwoorden op deze vraag worden gemeten met scores op een schaal, lopend van 0 (zeer onsympathiek) tot 100 (zeer sympathiek). Positie 50 geeft aan dat de respondent de lijsttrekker sympathiek noch onsympathiek vindt.

Tevredenheid met regeringsbeleid in de afgelopen kabinetsperiode wordt gemeten op een schaal, lopend van 1 (zeer ontevreden) tot 5 (zeer tevreden). Positie 3 geeft aan dat de respondent tevreden noch ontevreden is.

Het effect van *ideologische en issuestandpunten* wordt bepaald door variabelen die de afstand aangeven tussen een kiezer en een partij op een bepaald issue. Vragen over de volgende issues worden hier gebruikt:

Inkomensverschillen, euthanasie, etnische minderheden, asielzoekers, criminaliteit en Europese eenwording. De betekenis van de polen van de zevenpuntsschalen voor deze issues, is aangegeven in deel I van dit rapport. De afstand tussen een kiezer en een partij op een issue wordt gemeten door het verschil tussen de zelfplaatsing van een respondent, en de gemiddelde positie van een partij, zoals waargenomen door respondenten. We nemen aan dat deze gemiddelde positie de werkelijke partijpositie aangeeft. Theoretisch kan de afstand op een issue variëren van 0 tot 6.

De verwachting is dat naarmate een kiezer en een partij meer overeenstemmen op een bepaald issue (kleinere afstand), de kiezer eerder geneigd zal zijn op deze partij te stemmen. Deze verwachting staat bekend als de theorie van kortste afstand stemgedrag.

De issues asielzoekers en etnische minderheden zijn samengevoegd tot een variabele *immigratie*. Deze variabele geeft de gemiddelde afstand tussen een kiezer en een partij weer op de issues asielzoekers en etnische minderheden. De issues zijn samengevoegd omdat ze inhoudelijk en statistisch sterk met elkaar samenhangen.

Postmaterialisme wordt gemeten met de eerder behandelde vraag over prioriteiten aan beleidsdoelen (materialistische: stabiele prijzen en orde in de samenleving, en postmaterialistische: meer zeggenschap in de politiek en vrijheid van meningsuiting). De variabele heeft drie waarden: 1: materialistisch, 2. gemengd waardepatroon, 3. postmaterialistisch.

Demografische variabelen. *Vrouw* is een variabele, met de waarden 0 (man) en 1 (vrouw). *Woongebied* wordt gemeten met twee variabelen; middelbaar verstedelijkt (0 nee, 1 ja) en redelijk/sterk verstedelijkt (0 nee, 1 ja). *Leeftijd* wordt eveneens gemeten met twee variabelen; 17-40 jaar (0 nee, 1 ja) en 65 jaar en ouder (0 nee, 1 ja). *Inkomen* wordt gemeten op een schaal, lopend van 1 (laagste inkomenscategorie) tot 24 (hoogste inkomenscategorie). *Christelijk geloof en frequentie van kerkgang* worden door 1 variabele gemeten, op een vijfpuntsschaal. De waarde 0 geeft aan dat een respondent niet christelijk gelovig is en/of nooit naar de kerk gaat. De waarde 4 geeft aan dat een respondent christelijk gelovig is en wekelijks naar de kerk gaat.

Om te achterhalen wat het relatieve belang is van factoren voor de stemvoorkeur voor D66, wordt ook de stemvoorkeur voor overige partijen geanalyseerd. Voor de partijen D66, PvdA, VVD, CDA en LPF wordt afzonderlijk een statistisch model geschat. In ieder afzonderlijk model hebben de partijspecifieke variabelen betrekking op de betreffende partijen. Bijvoorbeeld, bij het model voor D66 hebben de variabelen stemvoorkeur, waardering voor de lijsttrekker en de issue-en ideologische afstanden betrekking op D66.

C. Effecten op de stemvoorkeur voor D66

In 2002 was in vergelijking met andere partijen, bij D66 het effect van waardering van de lijsttrekker groot. Alleen bij het CDA was het effect groter.

In de verkiezingen van 2003 was het effect van de waardering van de D66 kandidaat ongeveer even groot als in 2002. In vergelijking met andere partijen, was dit effect toen niet uitzonderlijk. Het kandidaat-effect was groter bij PvdA en CDA, en kleiner bij de LPF.

In 2002 was, vergeleken met andere partijen het effect van *tevredenheid met regeringsbeleid* op de stemvoorkeur voor D66, redelijk sterk. Dit effect was even sterk bij de LPF, maar dan in omgekeerde richting. Het effect was groter bij de PvdA. Tevredenheid met het regeringsbeleid had geen significant effect op een stemvoorkeur voor VVD en CDA.

Bij de verkiezingen van 2003 was er een relatief gering effect van tevredenheid met regeringsbeleid op een stemvoorkeur voor D66, in vergelijking met andere partijen. Tevredenheid met het kortstondige kabinetsbeleid speelde toen vooral een grote rol bij de voorkeur voor de PvdA en het CDA.

In 2002 en 2003 was, in vergelijking met de meeste andere partijen, het effect van het *immigratie issue* op de stemvoorkeur voor D66, bescheiden. Bij PvdA, VVD en LPF was dit effect aanzienlijk groter.

In 2002 was de invloed van het *criminaliteit issue* op een stemvoorkeur voor D66 niet significant. De afstand tussen kiezer en partij op de vraag of de overheid harder dient op te treden tegen criminaliteit, had niet of nauwelijks een effect op de electorale aantrekkingskracht van D66. Het issue had alleen een significant effect op een stemvoorkeur voor de PvdA.

Ook in 2003 blijkt het issue geen significant effect te hebben gehad op een stemvoorkeur voor D66.

In 2002 had het vraagstuk van de *Europese eenwording* (wel of niet het tempo van eenwording verhogen) alleen een significant effect op een stemvoorkeur voor D66. Desondanks had dit effect een bescheiden omvang.

Bij de verkiezingen van 2003 had het issue alleen een significant effect op de stemvoorkeur voor de PvdA.

De seculier-confessionele conflictdimensie, gemeten door het *euthanasie issue*, had in 2002 van de grotere partijen, het grootste effect op een stemvoorkeur voor D66. Het effect van deze dimensie was eveneens aanzienlijk voor de VVD. Voor de PvdA, LPF en het CDA had de afstand tussen kiezer en partij op het euthanasie issue een gering effect op de electorale aantrekkingskracht.

In 2003 had het euthanasie issue weer een aanzienlijk effect op de stemvoorkeur voor D66, en was groter dan bij de meeste andere partijen.

In 2002 was het effect van het issue van *inkomensverschillen* op een stemvoorkeur voor D66 nihil. De afstand tussen een kiezer en D66 speelde gemiddeld geen enkele rol bij de mate waarin aan D66 electoraal de voorkeur werd gegeven. Bij de LPF speelde het issue eveneens geen rol. Het effect van het issue inkomensverschillen was bescheiden bij de PvdA en CDA, en aanzienlijk bij de VVD.

Ook in 2003 had het inkomensverschillen issue geen significant effect op het stemmen op D66.

Bij de verkiezingen van 2002 en 2003 had van de onderzochte partijen, het geven van prioriteit aan *postmaterialistische waarden* het grootste positieve effect op een stemvoorkeur voor D66. Postmaterialistische waarden hadden geen significant effect op een stemvoorkeur voor PvdA en LPF. Postmaterialisme had een redelijk sterk negatief effect op een stemvoorkeur voor de VVD. Voor het CDA was dit effect sterk negatief.

In vergelijking met andere partijen heeft D66 in de afgelopen decennia een sterke nadruk gelegd op het probleem van milieuvervuiling en het vraagstuk van politieke vernieuwing. En in het afgelopen decennium heeft D66, meer dan de meeste andere partijen, het belang onderstreept van onderwijs als investering in toekomstige welvaart en welzijn. Men kan verwachten dat D66, in de ogen van vele kiezers, wordt beschouwd als 'eigenaar' van deze issues. De verwachting is dat vele kiezers denken dat D66, meer dan andere partijen, prioriteit zal verlenen aan de oplossing van problemen die gerelateerd zijn aan de drie issues, of dat D66 competent is in de oplossing van deze problemen. Van kiezers die het milieu, het politieke systeem of het onderwijs een belangrijk maatschappelijk probleem vinden, kan worden verwacht dat zij eerder geneigd zullen zijn op D66 te stemmen.

De nationale kiezersonderzoeken bevatten een open vraag over welke maatschappelijke problemen een respondent het meest belangrijk vindt (zie sectie A. van deel II). Antwoorden op deze vraag zijn onder andere samengevoegd in de volgende categorieën: milieu, onderwijs, politiek in het algemeen, verkiezingen, bureaucratie en corruptie. De vier laatst genoemde categorieën worden hier samengevoegd tot de categorie politiek als maatschappelijk probleem.

Heeft het gepercipieerde belang van de specifieke D66 issues milieu, onderwijs en politiek een significant effect gehad op de stemvoorkeur voor D66?

In 2002 had van de drie specifieke D66 issues, alleen het milieu issue een significant effect op de kans D66 te stemmen. Kiezers die het milieu als een belangrijk maatschappelijk probleem noemden, waren in 2002 meer geneigd D66 te stemmen (gecontroleerd voor andere factoren).

Bij de verkiezingen van 2003 had het belang van onderwijs een significant effect op de stemvoorkeur voor D66. Het belang van politieke problemen en van het milieu hadden geen noemenswaardig effect op het stemmen op D66.

Vrouw zijn bleek in 2002 een positief effect te hebben op een stemvoorkeur voor D66. In 2003 had geslacht geen significant effect op een stemvoorkeur voor D66.

Leeftijd had in 2002 een aanzienlijke invloed op de electorale aantrekkelijkheid van D66. Ouder zijn dan 64 jaar had een sterk negatief effect op de stemkansscore voor D66.

In 2003 hadden een leeftijd tot en met 40 jaar en een leeftijd ouder dan 64 jaar een negatief effect op het stemmen op D66.

Van de grotere partijen had *opleiding* in de verkiezingsjaren 2002 en 2003 het sterkste positieve effect op een stemvoorkeur voor D66.

Inkomen had in 2002 en 2003 geen significant effect op de electorale aantrekkelijkheid van D66. Een plausibele verklaring is dat het positieve verband tussen inkomen en D66 stemmen verdwijnt als we controleren voor opleiding. Hoge inkomens en D66 stemmen worden beiden veroorzaakt door een hoog opleidingsniveau. Binnen groepen van lager en hoger geschoolden is het verband tussen inkomen en een voorkeur voor D66, niet of nauwelijks aanwezig.

Christelijk geloof en kerkgang hadden in de twee laatste verkiezingsjaren een sterk negatief effect op een stemvoorkeur voor D66.

De vraag is welk van de onderzochte factoren het sterkste effect hadden op een stemvoorkeur voor D66 bij de verkiezingen van 2002 en 2003. **Tabellen 16 en 17** presenteren de significante effecten van variabelen op de stemvoorkeur voor D66, in volgorde van belangrijkheid.

Tabel 16.

Significante effecten op stemvoorkeur D66 2002	
christelijk geloof en kerkgang	zeer sterk (---)
euthanasie issue	sterk (++)
opleiding	sterk (++)
tevreden met beleid Kok II	sterk (++)
ouder dan 64 jaar	sterk (--)
immigratie issues	sterk (++)
postmaterialisme	redelijk sterk (+)
Europese eenwording issue	redelijk sterk (+)
redelijk/sterk verstedelijkt	redelijk sterk (+)
belang van milieu	redelijk sterk (+)
vrouw	redelijk sterk (+)

Van de onderzochte variabelen blijken in 2002 christelijk geloof en kerkgang het sterkste effect te hebben op een stemvoorkeur voor D66. Overeenstemming tussen de kiezer en D66 op het euthanasie issue en het immigratie issue, opleidingsniveau, tevredenheid met regeringsbeleid en ouder zijn dan 64 jaar, hadden eveneens een aanzienlijk effect op de electorale aantrekkelijkheid van D66.

Postmaterialisme, overeenstemming op het issue van Europese eenwording, woongebied, het belang van het milieu en vrouw zijn hadden een bescheiden effect op de stemvoorkeur.

Het issue van criminaliteit, jong zijn (17-40 jaar), hoogte van het inkomen, het issue van inkomensverschillen en het belang van politieke problemen en van onderwijs, hadden geen significant effect op het stemmen op D66.

Samengevat kunnen we stellen dat bij de verkiezingen van 2002, vooral de volgende eigenschappen van kiezers een positief effect hadden op de kans D66 te stemmen:

- niet christelijk/nooit naar de kerk gaan
- links standpunt op de seculier-confessionele conflictdimensie
- hoog opgeleid
- tevreden met het regeringsbeleid
- niet ouder dan 64 jaar
- gematigd links standpunt op het immigratie issue

Meest belangrijke effecten op D66 stemmen, 2003

christelijk geloof / kerkgang	zeer sterk (- - -)
opleiding	sterk (+ +)
euthanasie	sterk (+ +)
ouder dan 64 jaar	sterk (- -)
immigratie issues	sterk (+ +)
ontevreden met beleid Balkenende I	redelijk sterk (+)
jonger dan 40 jaar	redelijk sterk (-)
postmaterialisme	redelijk sterk (+)
belang van onderwijs	redelijk sterk (+)

In 2003 hadden wederom christelijk geloof en kerkgang, opleiding, de seculier-confessionele conflictdimensie en ouder zijn dan 64 jaar, het sterkste effect op een stemvoorkeur voor D66. Ook in 2003 hadden het immigratie issue, tevredenheid met regeringsbeleid en postmaterialisme een substantieel effect op het stemmen op D66. Kiezers jonger dan 40 jaar hadden een kleinere kans D66 te stemmen. Kiezers die onderwijs een belangrijk probleem vonden, hadden een grotere kans D66 te stemmen.

Niet significante issues: inkomensverschillen, criminaliteit, milieu, politiek als probleem, inkomen, geslacht.

D. Motieven voor het stemmen op D66

In de nko's van 2002 en 2003 zijn antwoorden op de open vraag waarom een respondent op een bepaalde partij heeft gestemd, samengevoegd in 25 categorieën. **Tabellen 18 en 19** presenteren de frequentieverdeling van antwoorden van de kiezers van de zeven grootste partijen. Alleen die categorieën worden getoond die opmerkelijke bevindingen over de stemvoorkeur voor D66 opleveren.

Tabel 18.

Motief stemkeus 2002	D66	PvdA	CDA	VVD	GL	LPF	SP
Programma	35	15	24	25	50	33	35
Ideeën	34	21	19	37	22	17	30
Internet	6	3	1	8	1	2	6
Traditie	10	31	16	22	4	1	5
Kandidaat	12	2	24	6	13	4	24
Strategisch	3	9	5	6	6	2	11

Tabel 19.

Motief stemkeus 2003	D66	PvdA	CDA	VVD	GL	LPF	SP
Programma	41	31	28	36	50	35	42
Ideeën	19	24	23	26	25	23	31
Internet	3	2	2	2	2	0	3
Traditie	8	18	16	16	12	8	7
Kandidaat	14	13	16	8	18	11	15
Strategisch	6	14	9	9	3	8	7

In 2002 noemde van de kiezers die D66 hadden gestemd, 35 procent het *partijprogramma* als reden voor de partijkeuze. In 2003 was dit aantal nog iets hoger, 41 procent. In vergelijking met andere partijen is dit een vrij hoog aandeel. Alleen kiezers van Groen Links noemden beduidend vaker het programma als reden voor de partijkeuze (50 procent). Het percentage programmatische kiezers was bij D66 groter dan bij kiezers van de PvdA, CDA en VVD.

In 2002 gaf van het D66 electoraat 34 procent aan op de partij te stemmen vanwege de *overeenstemming met de eigen ideeën*. In vergelijking met andere partijen is dit een hoog aandeel. Alleen kiezers van de VVD noemden deze reden vaker (37 procent). In 2003 noemde slechts 19 procent van de D66 kiezers dit stemmotief.

In 2002 gaf 6 procent van de D66 kiezers aan dat de stemkeus was bepaald met de *stemwijzer op internet*. Van de kiezers van de VVD en SP stemde ook een substantieel deel met behulp van de stemwijzer. Bij de andere partijen was het percentage

stemwijzerstemmers te verwaarlozen. Bij de verkiezingen van 2003 stemde 3 procent van de D66 kiezers op basis van de stemwijzer. Dit was net zo gering als bij andere partijen.

Tien procent van de D66 kiezers noemde in 2002 *gewoonte of traditie* als motief voor de stemkeuze (in 2003: 8 procent). Kiezers van PvdA, CDA en VVD stemden aanmerkelijk vaker op basis van dit motief.

Het percentage van het D66 electoraat dat aangaf te stemmen vanwege de *lijsttrekker en andere personen* van de partij, was in vergelijking met andere partijen, niet bijzonder groot (12 procent in 2002, 14 procent in 2003). In 2002 was dit aandeel bij CDA en SP kiezers aanmerkelijk groter (24 procent). Bij PvdA, VVD en de LPF was een gering percentage een personalistische kiezer. In 2003 was het verschil tussen D66 en de meeste andere partijen gering.

Een klein percentage van D66 kiezers (3 procent in 2002, 6 procent in 2003) gaf aan de stemkeus te hebben bepaald met het oog op toekomstige krachtsverhoudingen tussen partijen (*strategisch stemgedrag*). De meeste andere partijen hadden een groter aantal strategische kiezers.

Samenvattend kunnen we stellen dat in 2002, D66 kiezers vaker een beleidsinhoudelijk motief voor de stemkeus noemden (programma, ideeën, internet) dan kiezers van PvdA, CDA en VVD. In 2002 noemde 75 procent van de D66 kiezers een beleidsinhoudelijk motief. In 2003 was dit aantal aanzienlijk lager, 63 procent. In dat jaar verschilden D66 kiezers op dit aspect niet wezenlijk van kiezers van deze drie partijen.

In vergelijking met grotere partijen, stemden weinig kiezers op D66 vanwege gewoonte of traditie, of om strategische redenen.

E. Het potentiële electoraat

In toekomstige verkiezingen kan D66 op voornamelijk twee manieren haar electorale positie verbeteren: 1. ervoor zorgen dat de D66 kiezers van de vorige verkiezingen opnieuw op de partij gaan stemmen. 2. kiezers aan zich binden die bij vorige verkiezingen niet D66 hebben gestemd, maar dit bij toekomstige verkiezingen niet uitsluiten. Deze groep kiezers kan men aanduiden als het potentiële electoraat van D66. Als D66 stemmen wil winnen onder beide groepen kiezers, is het van belang kennis te nemen van de kenmerken van deze groepen. Het is mogelijk dat het potentiële electoraat op een aantal aspecten wezenlijk verschilt van de daadwerkelijke D66 kiezers. Is dit het geval, en men benadert in campagnes het potentiële electoraat op dezelfde wijze als de daadwerkelijke kiezers, dan is het risico aanwezig dat men een van de twee groepen onvoldoende aan zich kan binden. Eventueel zou de partij kunnen kiezen voor een gedifferentieerde campagne, waar bij de twee groepen verschillende thema's worden benadrukt.

Het potentiële electoraat van D66 kan in kaart worden gebracht met behulp van de eerder besproken stemkansvraag. Bij deze vraag wordt respondenten de vraag voorgelegd hoe waarschijnlijk het is dat zij in de nabije toekomst op D66 gaan stemmen. Het antwoord op deze vraag wordt gegeven met een zelfplaatsing op een schaal, lopend van 1 (ik zal zeker nooit op deze partij stemmen) tot 10 (ik zal zeker op deze partij stemmen).

In dit rapport wordt het potentiële electoraat van D66 gedefinieerd als de groep respondenten die bij de laatste verkiezingen geen D66 heeft gestemd, en op de stemkansvraag een score van 8, 9 of 10 heeft gegeven. Dit zijn dus respondenten die de kans vrij groot achten dat zij bij toekomstige verkiezingen wel D66 gaan stemmen.

Bij de verkiezingen van 2003 behaalde D66 zes zetels in de Tweede Kamer. Rond de vier procent van de kiezers die gingen stemmen, bracht zijn stem uit op D66. Elf procent van de respondenten van het nko 2003 had niet gestemd op D66, maar gaf wel aan de partij een stemkansscore van 8, 9 of 10. Als D66 bij volgende Tweede Kamerverkiezingen alle stemmers van 2003 zou behouden, en alle potentiële kiezers voor zich zou kunnen winnen, zou de partij 15 procent van de stemmen kunnen bemachtigen. Dit geeft aan dat D66 in het meest gunstige scenario 22 a 23 zetels kan winnen. Dit is een ruwe schatting, ondermeer vanwege de onvermijdelijk arbitraire wijze waarop het potentiële electoraat is gedefinieerd. Niettemin geeft het cijfer een globale indicatie van de potentiële zetelgrootte van de partij.

Wat is het stemgedrag van kiezers die in 2003 niet D66 hebben gestemd, maar wel hebben aangegeven dat er een grote kans is dat ze in de nabije toekomst wel D66 zullen stemmen? (stemkansscore van minimaal 8)

Tabel 20. Stemgedrag potentieel D66 electoraat bij verkiezingen van 2003.

Stemgedrag potentieel D66 electoraat 2003	percentage
PvdA	45
VVD	16
CDA	14
SP	13
Groen Links	12
LPF	1
Leefbaar Nederland	1
Christen Unie	0
SGP	0
Totaal	100 (n=277)

In 2003 was bij het potentiële electoraat van D66, de PvdA veruit de meest gekozen partij. 45 procent van de kiezers die niet D66 stemden, maar in de toekomst een stem op D66 waarschijnlijk achtten, stemde PvdA. De VVD, het CDA, de SP en Groen Links werden door potentiële D66 kiezers ongeveer in gelijke mate gekozen (tussen de 12 en 16 procent). Er waren geen of nauwelijks potentiële D66 kiezers die LPF, Leefbaar Nederland, Christen Unie of SGP stemden.

Deze bevindingen geven aan dat bij toekomstige verkiezingen voor D66 de meeste zetels zijn te winnen onder het PvdA electoraat. D66 kan naar verwachting in ongeveer gelijke mate stemmen winnen onder kiezers van de VVD, het CDA, de SP en Groen Links.

Kiezers die bij de laatste verkiezingen D66 hebben gestemd, zijn ook het potentiële electoraat van andere partijen bij toekomstige verkiezingen. Welke partijen zijn het meest favoriet bij D66 stemmers, en zijn daarmee belangrijke electorale concurrenten van D66? Van de kiezers die in 2003 D66 hebben gestemd, zijn voor de afzonderlijke partijen gemiddelde stemkanscores berekend.

Na D66, is de PvdA de meest favoriete partij bij kiezers die in 2003 D66 hebben gestemd (score 6.04). De derde favoriete partij is Groen Links. De gemiddelde D66 kiezer beschouwt de VVD, SP en CDA als partijen waarop in toekomstige verkiezingen eventueel kan worden gestemd. De CU, LPF en SGP zijn voor D66 kiezers onwaarschijnlijke alternatieven.

Als D66 bij volgende verkiezingen zetels zou verliezen, dan zouden PvdA en Groen Links waarschijnlijk het meest van profiteren..

Tabel 21. Stemkansscores van D66 kiezers 2003.

Gemiddelde stemkans D66 kiezers (n=146)	
D66	9.03
PvdA	6.04
Groen Links	5.46
VVD	4.45
SP	4.32
CDA	3.60
CU	2.11
LPF	2.00
SGP	1.91

F. Verschillen tussen het potentiële en daadwerkelijke D66 electoraat

In het navolgende zal bij de verkiezingen van 2003, het potentiële electoraat van D66 worden vergeleken met het daadwerkelijke D66 electoraat (kiezers die in 2003 D66 stemden). De volgende kenmerken worden in de vergelijking betrokken: stemkeuze, leeftijd, inkomen, opleiding, christelijk geloof, meningen over de issues euthanasie, inkomensverschillen, asielzoekers, minderheden, Europese eenwording en prioriteit aan postmaterialistische waarden. Tevens zal worden onderzocht in welke mate daadwerkelijke en potentiële D66 kiezers voorstander zijn van drie typen staatsrechtelijke vernieuwingen die door D66 sinds haar oprichting zijn voorgesteld: directe verkiezing van de minister-president, directe verkiezing van de burgemeester, invoeren van een nationaal referendum.

Tabel 22. Leeftijd.

2003	Potentieel D66 electoraat	D66 kiezers
17-25 jr	8	3
26-40 jr	29	25
41-56 jr	38	40
56-65 jr	16	21
> 65 jr	9	10
Totaal	100	100

Het potentiële electoraat van D66 blijkt jonger te zijn dan kiezers die in 2003 daadwerkelijk D66 hebben gestemd. Van de potentiële kiezers is 37 procent jonger dan 40 jaar, bij de daadwerkelijke kiezers is 28 procent jonger dan 40 jaar. 25 procent van de potentiële kiezers is ouder dan 56 jaar. Bij de daadwerkelijke D66 kiezers is dit aandeel 31 procent. In beide groepen zijn kiezers ouder dan 56 jaar ondervertegenwoordigd.

Tabel 24. Inkomen.

2003	Potentieel D66 electoraat	D66 kiezers
laag	29	23
midden	39	43
hoog	32	35
Totaal	100	100

Het potentieel D66 electoraat heeft een iets lager inkomen dan het daadwerkelijke electoraat. Van de potentiële kiezers heeft 29 procent een laag inkomen, bij daadwerkelijke kiezers is dit aandeel 23 procent.

Tabel 25. Opleiding

2003	Potentieel D66 electoraat	D66 kiezers
laag	23	16
midden	34	27
hoog	43	57
Totaal	100	100

Potentiële kiezers zijn lager opgeleid dan de kiezers die daadwerkelijk D66 hebben gestemd. Van het potentiële electoraat is 23 procent laag opgeleid, bij het daadwerkelijke electoraat is dit aandeel 16 procent. Ook het percentage middelbaar opgeleiden is groter bij het potentiële electoraat. In beide groepen zijn meer hoog opgeleiden dan laag opgeleiden.

Tabel 27. Christelijk geloof

2003	Potentieel D66 electoraat	D66 kiezers
niet christelijk	82	87
christelijk	17	13
Totaal	100	100

Potentiële kiezers verschillen weinig van daadwerkelijke D66 kiezers, wat betreft de aanhang van een katholieke, hervormde of gereformeerde geloofsrichting. Meer dan 80 procent beschouwt zichzelf als niet christelijk.

Tabel 29. Euthanasie

2003	Potentieel D66 electoraat	D66 kiezers
1 toelaten	28	25
2	37	36
3	24	25
4	9	11
5	2	3
6	1	0
7 verbieden	0	1
Totaal	100	100

Verschillen tussen de twee onderscheiden groepen kiezers op het issue van euthanasie, blijken marginaal te zijn. In beide groepen is een ruime meerderheid (ruim 80 procent) voorstander van de mogelijkheid tot het uitvoeren van euthanasie.

Tabel 30. Inkomensverschillen

2003	Potentieel D66 electoraat	D66 kiezers
1 verkleinen	18	9
2	19	15
3	29	34
4	26	35
5	7	6
6	1	1
7 vergroten	1	0
Totaal	100	100

Op het issue van inkomensverschillen neemt in vergelijking met daadwerkelijke D66 kiezers, van de potentiële D66 kiezers een groter deel (37 procent) een sterk links standpunt in (positie 1 en 2). En potentiële kiezers nemen minder vaak een neutrale positie in op het issue (26 procent). In beide groepen is een meerderheid voorstander van verkleining van de inkomensverschillen.

Tabel 31. Asielzoekers

2003	Potentieel D66 electoraat	D66 kiezers
1 toelaten	3	3
2	13	6
3	23	14
4	31	43
5	16	19
6	10	9
7 weigeren	4	6
Totaal	100	100

Het potentiële electoraat van D66 is linkser dan het daadwerkelijke electoraat, op het issue van asielzoekers. Van de potentiële kiezers is 39 procent voorstander van een ruimhartig toelatingsbeleid. Bij D66 kiezers is dit aandeel 23 procent.

Tabel 32. Minderheden

2003	Potentieel D66 electoraat	D66 kiezers
1 eigen cultuur	2	2
2	9	8
3	16	10
4	21	26
5	28	30
6	14	14
7 aanpassen	10	9
Totaal	100	100

Het potentiële D66 electoraat is iets linkser op het minderheden issue dan het daadwerkelijke electoraat. 27 procent van de potentiële kiezers neigt naar het standpunt dat etnische minderheden hun eigen cultuur zoveel mogelijk moeten kunnen behouden. Van de D66 kiezers is 20 procent dit standpunt toegegaan. Van beide groepen vindt iets meer dan de helft dat minderheden zich meer dienen aan te passen aan de Nederlandse cultuur.

Tabel 33. Europese eenwording

2003	Potentieel D66 electoraat	D66 kiezers
1 versnellen	10	8
2	11	9
3	15	24
4	39	37
5	15	15
6	5	4
7 afremmen	5	3
Totaal	100	100

Daadwerkelijke en potentiële D66 kiezers verschillen nauwelijks van elkaar op het issue van Europese eenwording. In beide groepen zijn meer 'pro-Europese' dan 'anti-Europese' kiezers te vinden.

Tabel 34. Postmaterialisme

2003	Potentieel D66 electoraat	D66 kiezers
materialistisch	13	10
gemengd	70	66
postmaterialistisch	17	24
Totaal	100	100

Bij potentiële D66 kiezers is een kleiner deel postmaterialistisch (17 procent) dan bij daadwerkelijke D66 kiezers (24 procent). Dit wil zeggen dat een kleiner deel prioriteit geeft aan vrijheid van meningsuiting en meer zeggenschap in de politiek, in plaats van stabiele prijzen en orde in de samenleving. In beide groepen zijn meer postmaterialisten dan materialisten. Het grootste gedeelte van daadwerkelijke en potentiële kiezers heeft een gemengd waardepatroon.

Tabel 34a. Directe verkiezing van de minister-president.

2003	Potentieel D66 electoraat	D66 kiezers
sterk mee eens	15	19
mee eens	46	41
oneens	33	35
sterk oneens	7	6
Totaal	100	100

Zowel onder potentiële als daadwerkelijke kiezers is een meerderheid van 60 procent voorstander van een politiek bestel waarin kiezers de minister-president direct kunnen kiezen. Opvallend is dat in beide groepen het aantal kiezers dat hiervan een fervent voorstander is, betrekkelijk gering is (15 tot 20 procent).

Tabel 34b. Directe verkiezing van de burgemeester.

2003	Potentieel D66 electoraat	D66 kiezers
sterk mee eens	18	30
mee eens	54	51
oneens	25	17
sterk oneens	3	2
Totaal	100	100

Ruim 80 procent van de D66 kiezers is het eens met de stelling dat de burgemeester op directe wijze dient te worden gekozen. Bij de potentiële kiezers is een iets kleiner deel het hiermee eens (72 procent).

Tabel 34c. Invoering nationaal referendum.

2003	Potentieel D66 electoraat	D66 kiezers
sterk mee eens	22	31
mee eens	57	55
oneens	19	12
sterk oneens	3	1
Totaal	100	100

Bij zowel potentiële als daadwerkelijke D66 kiezers is een ruime meerderheid voorstander van de invoering van een nationaal referendum. 79 procent van de potentiële kiezers is hiervan een voorstander. Bij daadwerkelijke D66 kiezers is dit aandeel 86 procent.

Is er overeenstemming tussen daadwerkelijke en potentiële D66 kiezers in het gepercipieerde belang van kwesties?

Tabel 35 presenteert voor potentiële en daadwerkelijke D66 kiezers, het percentage respondenten dat een bepaald maatschappelijk probleem heeft genoemd. De percentages tellen niet op tot honderd, omdat respondenten meer dan een probleem konden noemen.

Globaal vinden potentiële en daadwerkelijke D66 kiezers dezelfde maatschappelijke problemen belangrijk.

Beide groepen vinden de gezondheidszorg veruit het meest belangrijke maatschappelijke probleem. Potentiële kiezers vinden dit onderwerp nog belangrijker (59 procent) dan daadwerkelijke D66 kiezers (48 procent).

De onderwerpen asielzoekers/buitenlanders, criminaliteit, economie, onderwijs, veiligheid, milieu, verkeer en werkgelegenheid worden ook aanzienlijk belangrijk gevonden door beide groepen kiezers. Circa 20 tot 40 procent van de kiezers noemen deze problemen.

Normen en waarden, betrekkingen tussen mensen, de politiek in het algemeen en de oorlog tegen Irak worden belangrijk gevonden door ongeveer 10 tot 20 procent van potentiële en daadwerkelijke kiezers.

Asielzoekers/buitenlanders, economie en mobiliteit/verkeer worden minder vaak genoemd door potentiële kiezers. Op de overige maatschappelijke problemen zijn de verschillen tussen potentiële en daadwerkelijke kiezers gering, of niet of nauwelijks aanwezig.

Tabel 35. Meest belangrijke maatschappelijke problemen (open vraag) 2003

Meest belangrijke problemen	Potentieel D66 electoraat	D66 kiezers
Abortus/euthanasie	0	0
Val van de regering (Srebrenica)	0	0
Armoede	2	3
Asielzoekers/buitenlanders (integratie)	34	40
Bureaucratie	3	3
Corruptie	0	2
Criminaliteit	18	16
Economie	27	33
Euromunt	3	1
Europese Integratie	0	0
Mobiliteit/verkeer	14	19
Gebrek aan tolerantie	5	7
Gedoogbeleid (drugs)	2	2
Gezondheidszorg	59	48
Inflatie	1	1
Jeugd	5	4
Milieu (vervuiling)	17	19
Normen en waarden	12	9
Onderwijs	44	40
Openbaar vervoer	6	6
Betrekkingen tussen mensen	10	9
Sociale voorzieningen	6	7
Veiligheid	39	37
Vergrijzing	1	3
Discriminatie/racisme	3	2
Huisvesting	5	4
Ouderenzorg	4	1
Werkgelegenheid/werkloosheid	21	19
Politiek in het algemeen	8	10
Verkiezingen/stemgedrag	1	0
Deling in arm en rijk	5	3
Nederland te vol (huizen, wegen, immigranten)	5	4
WAO-vraagstuk	1	3
Politie	4	1
Belastingstelsel	0	0
Oorlog tegen Irak	10	9

Noten

1. Voor de jaren 1971 en 1972 zijn KVP, CHU en ARP samengevoegd tot het CDA.
2. In de beschrijvende analyses van de relatie tussen inkomen en stemvoorkeur, zijn de jaren 1977 en 2002 buiten beschouwing gelaten. Voor 1977 was door de vraagstelling het inkomen van huishoudens niet eenduidig vast te stellen. Er zijn sterke aanwijzingen dat voor het jaar 2002 enquêtegegevens geen betrouwbaar beeld opleveren van de hoogte van het huishoudinkomen van kiezers. Door de recente introductie van de euro hadden veel respondenten moeite met de vaststelling van hun huishoudinkomen.
3. In de nationale kiezersonderzoeken zijn respondenten aanwezig die op het moment van ondervraging 17 jaar oud waren en op de verkiezingsdag de stemgerechtigde leeftijd hadden bereikt.
4. Nadere details over de gehanteerde methoden en de onderzoeksresultaten bij de regressieanalyses van stemgedrag, kunnen op verzoek door de auteur van dit rapport worden verstrekt.

Samenvatting

Dit rapport onderzoekt kenmerken van kiezers en van D66, die samenhangen met een stemvoorkeur voor D66 bij Tweede Kamerverkiezingen. Hierbij is een kwantitatieve analyse uitgevoerd van gegevens van Nationale Kiezersonderzoeken in de periode 1971-2003.

Deel I van het rapport is beschrijvend. De volgende vragen worden beantwoord;

1. Wat zijn de kenmerken van het electoraat van D66?
2. Waarin verschilt het electoraat van D66 van het overige electoraat, op deze kenmerken?
3. Op welke wijze hangen kenmerken van kiezers en D66 samen met een stemvoorkeur voor D66?

In deel II wordt een meer gedetailleerde analyse uitgevoerd van stemgedrag bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 en 2003. Hierbij ligt het accent op het verklaren van het stemmen op D66. De volgende vragen komen hier aan de orde.

1. Welke factoren hadden een groot effect op de stemvoorkeur voor D66?
2. Welke motieven kunnen goed verklaren waarom kiezers D66 stemmen?
3. Wat zijn verschillen en overeenkomsten tussen D66 kiezers en potentiële D66 kiezers?

Hier volgt een samenvatting van opmerkelijke bevindingen.

Deel I Kiezers, D66 en stemgedrag in de periode 1971-2003

A. Demografische kenmerken

Opleiding

In de afgelopen drie decennia is het opleidingsniveau van D66 kiezers spectaculair gestegen. Het aandeel laag opgeleiden (t/m mavo/vmbo) is gedaald van 70 procent, begin jaren zeventig, tot 16 procent in 2003. Het aantal middelbaar opgeleiden (hoger dan mavo/vmbo, lager dan hbo/academisch) was in 2002 en 2003 ongeveer 30 procent. Het percentage hoog opgeleiden (hbo/academisch) is toegenomen van 12 procent in 1971 tot 57 procent in 2003.

In 2003 had van de D66 kiezers 16 procent een lage opleiding genoten (tot en met mavo/vmbo niveau). 27 procent had een middelbare opleiding (hoger dan mavo/vmbo, lager dan hbo). Een meerderheid van 57 procent had een opleiding op hbo of academisch niveau afgerond.

Het gemiddelde opleidingsniveau van D66 kiezers is aanmerkelijk hoger dan van overige kiezers. Uitzonderingen zijn de succesvolle jaren 1981 en 1994, toen de verschillen gering waren. Vanaf 1982 is het aandeel laag opgeleiden bij D66 kiezers ongeveer 20 procent minder dan bij overige kiezers. Vanaf 1998 was het aandeel hoog opgeleide kiezers bij D66, 20 tot 25 procent groter.

In alle onderzochte jaren geldt een positief verband tussen opleiding en stemkeuze voor D66. Van de grotere partijen heeft opleidingsniveau de sterkste positieve samenhang met een stemvoorkeur voor D66. Hoog opgeleiden hebben een aanmerkelijk grotere kans D66 te stemmen, dan laag opgeleiden. Voor D66 is dit verband in de loop der jaren sterker geworden. Uitzonderingen waren de jaren 1981 en 1994, toen het verband relatief zwak was. Bij de verkiezingen van 2002 en 2003 hadden hoog opgeleiden een ruim 3 keer grotere kans D66 te stemmen dan laag opgeleiden.

In de verkiezingen van 2003 stemde 3 procent van de laag opgeleiden op D66. 5 procent van de middelbaar opgeleiden gaf zijn stem aan D66. En 10 procent van de hoger opgeleiden stemde D66.

Inkomen

Doorgaans heeft een minderheid van D66 kiezers een laag inkomen. Sinds 1982 ligt dit aandeel tussen de 20 en 25 procent. Het aandeel midden inkomens lag meestal rond de 35 procent. Het percentage hoge inkomens was doorgaans rond de 40 procent.

In 2003 had 25 procent van de D66 kiezers een laag inkomen. 38 procent van de kiezers van D66 had een middeninkomen. En eveneens 38 procent had een hoog inkomen.

Over de hele onderzochte periode was het aandeel lage inkomens bij D66 kiezers aanmerkelijk kleiner dan bij overige kiezers (met uitzondering van 1981 en 1994). In 2003 verschilden D66 kiezers en overige kiezers vrijwel niet, wat betreft het percentage middeninkomens. In alle jaren (met uitzondering van 1994) was onder D66 kiezers een sterke oververtegenwoordiging van hoge inkomens. In 2003 was het aandeel hoge inkomens bij D66 kiezers, 10 procent groter dan bij overige kiezers.

In de periode 1971-2003 was het verband tussen inkomen en stemmen op D66 altijd positief. Hogere inkomens hadden een grotere kans te stemmen op D66. Dit positieve effect was relatief zwak in de succesvolle jaren 1981 en 1994.

Bij de verkiezingen van 2003 stemde 5 procent van de kiezers met een laag inkomen op D66. 6 procent van de kiezers met een middeninkomen gaf zijn voorkeur aan D66. En 8 procent van de kiezers met een hoog inkomen stemde D66.

Leeftijd

Het percentage jongeren onder D66 kiezers (tot 26 jaar) is spectaculair gedaald, van bijna 35 procent in 1972 naar 3 procent in 2003.

Het aandeel oudere jongeren (26-40 jaar) is flink gedaald, van de helft in 1994 naar een kwart in 2003.

Het percentage kiezers van middelbare leeftijd (41-55 jaar) is sterk gestegen, van 25 procent in 1994 naar 40 procent in 2003.

Ook het aandeel jongere ouderen (56-64 jaar) is aanmerkelijk toegenomen, van 5 procent in 1994 naar 21 procent in 2003.

Bij de laatste twee verkiezingen is het percentage ouderen (ouder dan 64 jaar) verdubbeld naar 10 procent.

Samengevat is vanaf de jaren negentig een sterke vergrijzing en ontgroening van het D66 electoraat opgetreden.

In 2003 was de leeftijdsverdeling van het D66 electoraat als volgt: 17-25 jr: 3 procent, 26-40 jr: 25 procent, 41-55 jr: 40 procent, 56-64 jr: 21 procent, > 64 jr: 10 procent.

Tot en met 1998 was in vergelijking met andere partijen, sprake van een oververtegenwoordiging van D66 kiezers in de leeftijdsgroep tot en met 40 jaar. In 2002 en 2003, waren er nauwelijks meer verschillen tussen D66 en het overige electoraat, wat betreft het aandeel kiezers tot en met 40 jaar.

Tot en met 1982 waren onder het D66 electoraat, kiezers van 41-55 jaar ondervertegenwoordigd. Vanaf 1998 zijn deze kiezers bij D66 enigszins oververtegenwoordigd.

Tot en met 2002 waren kiezers van 56-64 jaar licht ondervertegenwoordigd. In 2003 was dit aandeel jongere ouderen bij D66 kiezers voor het eerst iets groter dan bij overige kiezers.

Sinds 1994 is de ondervertegenwoordiging van D66 kiezers ouder dan 64 jaar, kleiner geworden. In 2003 was dit aandeel bij D66 kiezers 7 procent kleiner dan bij overige kiezers.

Tot en met 2002 was een negatief verband tussen leeftijd en stemvoorkeur voor D66. Jongere kiezers tot en met 40 jaar hadden een grotere kans D66 te stemmen, dan kiezers ouder dan 55 jaar. In de loop der jaren is dit negatieve verband zwakker geworden en in 2003 zelfs omgeslagen in een licht positief verband.

In 2003 stemde bij de leeftijdsgroepen het volgende percentage D66: 17-25 jr: 3 procent, 26-40 jr: 6 procent, 41-55 jr: 7 procent, 56-64 jr: 8 procent, > 64 jr: 4 procent.

B. Tijdstip van partijkeuze

Het percentage D66 kiezers dat lang voor de verkiezingen een besluit had genomen op D66 te stemmen, was ongeveer 25 procent in 1994 en 1998. In 2002 en 2003 was dit aandeel een stuk hoger, ongeveer 35 procent.

In de periode 1986-1998 was het percentage kiezers dat tijdens de campagne besloot op D66 te stemmen, ongeveer 40 procent. In 2002 en 2003 was dit een stuk minder, ongeveer 25 procent.

Over de hele periode 1971-2003 is een structurele toename van het percentage D66 kiezers dat vlak voor de verkiezingen besluit D66 te stemmen. In 1971 en 1972 was het aandeel late beslissers slechts 15 procent van de D66 kiezers. Vanaf 1998 was dit aandeel ongeveer 40 procent.

In 2003 had 34 procent van de D66 kiezers lang tevoren besloten op D66 te stemmen. 27 procent had dit besluit tijdens de campagne genomen. En 39 procent van de D66 kiezers besloot vlak voor de verkiezingen op D66 te stemmen.

In de meeste verkiezingsjaren was het percentage D66 kiezers dat lang van te voren tot een stemkeuze was gekomen, aanmerkelijk kleiner dan bij overige kiezers. Echter bij de verkiezingen van 2002 en 2003 waren de verschillen met overige kiezers gering.

Het aandeel D66 kiezers dat tijdens de campagne tot een stembesluit was gekomen, was meestal groter dan bij overige kiezers. In 2002 en 2003 was dit aandeel bij D66 kiezers juist iets kleiner.

In alle onderzochte jaren was het aandeel van D66 kiezers dat vlak voor de verkiezingen tot een besluit was gekomen, groter dan bij overige kiezers. Vanaf 1977 was dit verschil tussen de 10 en 20 procent.

C. Opinies van kiezers

Het issue inkomensverschillen

Vanaf 1982 wisselt het aandeel D66 kiezers dat voor nivellering is, rond de 50 procent. Het aandeel D66 kiezers dat neutraal is op dit issue, is structureel toegenomen, van 10 procent in 1982 bijna 40 procent in 2003. Het aandeel D66 kiezers dat voor denivellering is, is gedaald van 35 procent in 1986 tot minder dan 10 procent sinds 1998.

In de verkiezingen van 2003 was 55 procent van de D66 kiezers voorstander van een verkleining van inkomensverschillen. 37 procent was voorstander van een verkleining noch van een vergroting van inkomensverschillen. En 8 procent van de D66 kiezers wilde de inkomensverschillen vergroten.

Vanaf 1986 is het aandeel linkse kiezers bij D66 iets geringer dan bij overige partijen. Vanaf 1982 is op inkomensverschillen het aandeel rechtse kiezers bij D66 iets kleiner dan bij overige partijen. In de loop der jaren is in vergelijking met andere partijen, het aandeel neutrale kiezers toegenomen. Vanaf 1998 is het percentage neutrale kiezers bij het D66 electoraat ongeveer 10 procent groter dan bij het overige electoraat.

In vergelijking met de PvdA en de VVD, heeft de links-rechts tegenstelling op inkomensverschillen een relatief zwakke samenhang met een stemvoorkeur voor D66. Meestal is het percentage linkse kiezers dat D66 stemt iets groter dan het percentage rechtse kiezers. Doorgaans zijn kiezers met een neutrale mening het meest geneigd op D66 te stemmen.

Tijdens de verkiezingen van 2003 stemde 6 procent van de kiezers met een linkse mening op inkomensverschillen, op D66. Van de kiezers met een neutrale positie op dit issue, gaf 8 procent zijn voorkeur aan D66. En 4 procent van de rechtse kiezers stemde D66.

Postmaterialisme

In de periode 1989-2003 bestond het electoraat van D66 uit meer postmaterialisten dan materialisten. Tien procent van de D66 kiezers kon als materialist worden beschouwd. Deze kiezers vonden stabiele prijzen en orde in de samenleving belangrijker dan vrijheid van meningsuiting en meer zeggenschap in de politiek. Tussen de 15 en 30 procent kon als postmaterialist worden aangeduid. Deze kiezers gaven prioriteit aan vrijheid van meningsuiting en meer zeggenschap in de politiek. 60 tot 75 procent van de D66 kiezers had een gemengd waardepatroon. Van de vier genoemde items gaf deze groep prioriteit aan een materialistisch en een postmaterialistisch item.

In 2003 was 10 procent van de D66 kiezers materialist, 66 procent gaf prioriteit aan materialistische en postmaterialistische doelen, 24 procent van de D66 kiezers was postmaterialist.

In de meeste jaren was het aandeel postmaterialisten bij D66 kiezers groter dan bij overige kiezers (circa 5 tot 10 procent). Bij de verkiezingen van 2003 was het aandeel postmaterialisten bij het D66 electoraat aanmerkelijk groter dan bij het overige electoraat.

Van de grotere partijen, is D66 de enige partij waarvoor in de gehele onderzochte periode een sterk positieve samenhang tussen postmaterialisme en stemvoorkeur was.

In de verkiezingen van 2003 stemde 3 procent van materialistische kiezers op D66, 6 procent van de kiezers met een gemengd waardepatroon gaf zijn voorkeur aan D66, 10 procent van de postmaterialistische kiezers stemde D66.

Etnische minderheden en de Nederlandse cultuur

Na 1998 trad een verrechtsing op bij D66 kiezers over het vraagstuk in welke mate etnische minderheden zich dienen aan te passen aan de Nederlandse cultuur. In 2003 was het percentage D66 kiezers met een links standpunt gedaald naar 21 procent. In de onderzochte periode was ongeveer een kwart van de D66 kiezers neutraal op het minderheden issue. In 1998 was 40 procent van D66 kiezers van mening dat etnische minderheden zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Na 1998 neemt iets meer dan de helft van D66 kiezers dit rechtse standpunt in.

In de verkiezingen van 2003 vond 21 procent van de D66 kiezers dat etnische minderheden hun eigen cultuur dienen te behouden. 26 procent was neutraal over het minderheden issue. En 53 procent van de D66 kiezers vond dat etnische minderheden zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur.

In de periode 1994-2003 waren D66 kiezers meer dan andere kiezers van mening dat etnische minderheden hun eigen cultuur dienen te behouden. Wel is vanaf 2002 dit verschil met overige kiezers marginaal geworden. Het aandeel D66 kiezers met een neutraal standpunt over het minderheden issue was meestal 7 tot 10 procent groter dan bij overige kiezers. Het percentage D66 kiezers met een rechts standpunt was 10 tot 15 procent kleiner dan bij het overige electoraat.

Er geldt een enigszins negatief verband tussen het minderheden issue en een stemvoorkeur voor D66. Linkse kiezers op deze issue stemmen iets eerder D66 dan rechtse kiezers.

In 2003 stemde 7 procent van linkse kiezers op het minderheden issue op D66. 8 procent van kiezers met een neutraal standpunt, gaf zijn voorkeur aan D66. En 5 procent van rechtse kiezers op het minderheden issue, stemde D66.

Tevredenheid met regeringsbeleid

Het verband tussen stemgedrag en tevredenheid van kiezers met het regeringsbeleid in de afgelopen kabinetsperiode, is onderzocht. In de meeste verkiezingsjaren is deze samenhang voor D66, in vergelijking met andere partijen, niet sterk geweest. Voor D66 was de samenhang het sterkst in de verkiezingen van 2002. In dat jaar hadden tevreden kiezers een vijf keer grotere kans D66 te stemmen, dan ontevreden kiezers. In 2002 was een relatief groot deel van de kiezers ontevreden over het regeringsbeleid. Dit geeft aan dat tevredenheid met regeringsbeleid een potentieel belangrijke verklaring is voor het electorale verlies van D66.

In 2003 stemde 8 procent van de kiezers die ontevreden waren met het regeringsbeleid, D66. Van de kiezers die tevreden noch ontevreden waren, stemde 5 procent op D66. En van de tevreden kiezers stemde 2 procent op D66.

Waardering van de lijsttrekker

Vaak wordt beweerd dat de uitstraling van een lijsttrekker een groter effect heeft op een stemvoorkeur voor D66, dan het geval is bij andere partijen. Onderzoeksresultaten voor de periode 1986-2003 ondersteunen deze bewering niet. Het verband tussen sympathie voor de lijsttrekker en stemvoorkeur is voor D66 niet groter dan het geval is voor andere partijen. Anderzijds geldt wel dat de lijsttrekkers van D66 meestal sympathieker zijn gevonden door het electoraat, dan lijsttrekkers van andere grote partijen. Het electorale succes van D66 lijkt daarmee gedeeltelijk te kunnen worden verklaard door de relatief grote sympathieke uitstraling van haar lijsttrekkers.

Doelgroepen van D66 en waardenorientaties

Kiezers die op ethisch gebied links zijn (geloof dient geen richtlijn voor de politiek te zijn) en kiezers die postmaterialistisch zijn (prioriteit aan vrijheid van meningsuiting en meer zeggenschap in de politiek, in plaats van stabiele prijzen en orde in de samenleving) hebben een aanzienlijk grotere kans D66 te stemmen. Deze groepen kiezers kunnen worden beschouwd als electorale doelgroepen van D66. Welke ontwikkelingen hebben plaatsgevonden in de getalsmatige sterkte van deze groepen onder de kiesgerechtigde bevolking?

In de periode 1971-2003 is het percentage stemgerechtigden met een ethisch links standpunt niet structureel veranderd. Dit aandeel schommelt rond de 50 procent.

Bij de ethisch linkse kiezers, kunnen we nog een onderverdeling maken in kiezers met een links, neutraal en rechts standpunt op het issue inkomensverschillen (nivelleren, neutraal, denivelleren).

Het aandeel burgers dat ethisch links en economisch links is, is niet structureel veranderd. Dit percentage ligt rond de 30 procent.

Het percentage burgers dat ethisch links en economisch rechts is, is ook niet systematisch veranderd (meestal rond de 10 procent).

Vanaf 1981 is sprake van een groeiend aantal burgers dat ethisch links en economisch neutraal is. Dit aandeel steeg van 7 procent in 1981 tot 15 procent in 2003.

Het aandeel burgers met een postmaterialistisch waardepatroon is gedaald van 20 procent in 1994 naar 12 procent in 2003. Het percentage materialistische burgers is gestegen van 8 procent in 1989 naar 15 procent in 2003.

Verwacht kan worden dat het toenemende aantal burgers met een ethisch links en een economisch neutraal standpunt, een positief effect heeft op het electorale potentieel van D66. Het afnemende aantal postmaterialisten zal eerder een negatief effect hebben.

D. De positie van D66, andere partijen en kiezers op issues

De meerderheid van kiezers heeft steeds een gematigd linkse positie ingenomen op het *issue van inkomensverschillen* (pro nivelleren). D66 heeft eveneens steeds een gematigd linkse positie ingenomen. In alle onderzochte jaren verschilde het standpunt van D66 het minst van de gemiddelde positie van de kiezers. De positie van D66 ten opzichte van de meerderheid van het electoraat geeft aan dat een stemvoorkeur voor D66 niet goed te verklaren is door de nabijheid tussen kiezer en partij op het issue inkomensverschillen. Was dit wel het geval geweest, dan was D66 in de afgelopen decennia een van de grootste partijen geweest.

Een meerderheid van het electoraat heeft steeds een progressief standpunt ingenomen op het *issue van euthanasie* (mogelijkheden voor legale euthanasie uitbreiden). Vanaf 1994 verschilt het standpunt van D66 op dit issue weinig van de gemiddelde positie van de kiezers. Dit geldt echter ook voor de overige seculiere partijen PvdA, VVD en LPF. Voor zover gematigd progressieve kiezers zich bij hun stemkeuze hebben laten leiden door hun nabijheid tot partijen op euthanasie, hebben zij meerdere alternatieven naast D66 gehad.

Waarschijnlijk heeft D66 zich van de andere seculiere partijen onderscheiden door de sterke nadruk op het issue.

In de periode 1994-2003 heeft een meerderheid van kiezers steeds een gematigd rechtse positie ingenomen op de issues *etnische minderheden* en *asielzoekers*. Zij waren van mening dat etnische minderheden zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur, en dat de overheid een meer restrictief beleid dient te voeren bij de toelating van asielzoekers. Met de PvdA heeft D66 meestal een gematigd links standpunt ingenomen op deze issues. Daarmee vertegenwoordigden zij een minderheidsstandpunt onder het electoraat. In tegenstelling tot de issues inkomensverschillen, euthanasie en kernenergie, waren de grotere partijen in 2002 en 2003 aanzienlijk gepolariseerd op het minderheden issue en het asielzoekers issue. Het lijkt niet waarschijnlijk dat D66 in de laatste twee verkiezingen veel stemmen heeft gewonnen met haar standpunt op de twee issues.

Op het *issue van criminaliteit* neemt een meerderheid van het electoraat een aanzienlijk rechtse positie in (periode 1994-2003). Een meerderheid van kiezers vindt dat de overheid aanzienlijk harder dient op te treden tegen criminaliteit. In 2002 en 2003 waren de grotere partijen op het issue van criminaliteit sterk gepolariseerd. D66 en de PvdA namen op het issue een enigszins rechtse positie in (harder optreden), en vertegenwoordigden een minderheidsstandpunt onder het electoraat.

In de periode 1994-2003 is een meerderheid van kiezers neutraal geweest op het *issue van Europese eenwording*. Deze groep vond niet dat de Europese eenwording te snel gaat, of dat het tempo van eenwording dient te worden afgeremd. D66 heeft in de perceptie van kiezers, net als de overige grotere partijen, een gematigd pro-Europees standpunt ingenomen. Met uitzondering van de LPF hebben kiezers nauwelijks verschillen tussen de partijen waargenomen op het issue. Een aanwijzing dat de Europese eenwording voor veel burgers een onbelangrijk thema is, is gevonden in het hoge percentage respondenten dat zich zelf niet heeft geplaatst op dit item. Dit maakt het niet waarschijnlijk dat D66 met haar standpunt over de Europese eenwording in de afgelopen periode veel stemmen heeft gewonnen.

In de laatste twee verkiezingsjaren had D66 standpunten op de zes besproken issues die weinig of nauwelijks verschilden van de standpunten van de PvdA.

Deel II De verkiezingen van 2002 en 2003

A. Nationale problemen

Respondenten is in 2002 en 2003 gevraagd aan te geven welke onderwerpen zij als de meest belangrijke nationale problemen zien.

Gezondheidszorg, onderwijs, milieu(vervuiling) en politiek in het algemeen blijken min of meer typische D66 issues te zijn die leven onder een groot deel van het electoraat van de laatste twee verkiezingen.

Abortus/euthanasie, Europese integratie en verkiezingen/stemgedrag zijn thema's van D66 die door de kiezers van 2002 en 2003 niet of nauwelijks werden genoemd als een van de belangrijkste problemen van het land.

De issues asielzoekers/buitenlanders, criminaliteit en veiligheid zijn onderwerpen die door het electoraat als zeer belangrijk worden gepercipieerd, maar niet behoren tot de thema's die D66 in het afgelopen decennium sterk heeft benadrukt.

B. Het verklaren van stemgedrag

In deel I van het rapport zijn bivariate verbanden tussen enerzijds kenmerken van kiezers en D66, en anderzijds het stemmen op D66 beschreven. In deel II worden voor de twee laatste verkiezingen multivariate verbanden onderzocht. Afhankelijke variabele is de stemvoorkeur voor D66. Onafhankelijke variabelen zijn waardering van de lijsttrekker, tevredenheid met regeringsbeleid, afstanden tussen kiezer en partij op issues en ideologie en demografische kenmerken. Multivariate analyses kunnen meer waarschijnlijk maken dat bepaalde factoren niet alleen samenhangen met het stemmen op D66, maar ook een causaal effect hebben op de stemvoorkeur voor D66.

C. Effecten op de stemvoorkeur voor D66

In 2002 was het electorale effect van de *waardering van lijsttrekker De Graaf* relatief groot, bij een vergelijking met het electorale effect van de lijsttrekkers van PvdA, VVD en LPF. In 2003 had de mate waarin de D66 lijsttrekker sympathiek werd gevonden, geen uitzonderlijk effect op de stemvoorkeur voor D66 (bij een vergelijking met andere partijen).

Tevredenheid met het regeringsbeleid had in 2002 een sterk positief effect op een stemvoorkeur voor D66. De geringe tevredenheid onder kiezers over het regeringsbeleid biedt hiermee een belangrijke verklaring voor het electorale verlies van D66. In 2003 had tevredenheid met regeringsbeleid een bescheiden negatief effect op D66 stemmen.

In de verkiezingen van 2002 en 2003 had het *immigratie issue* (aanpassen van minderheden aan de Nederlandse cultuur en toelating van asielzoekers) een sterk effect op de electorale aantrekkelijkheid van D66. Dit issue had nog een aanmerkelijk groter effect op de stemvoorkeur voor andere partijen. Het standpunt van D66 is aanmerkelijk linkser dan het gemiddelde standpunt van het electoraat. Daarmee is het immigratie issue een potentiële verklaring voor het zetelverlies van D66.

Het *issue van criminaliteit* (wel of niet harder aanpakken) had in 2002 en 2003 geen significant effect op een stemvoorkeur voor D66.

In 2002 had het *issue van Europese eenwording* (afremmen of versnellen van het tempo van Europese eenwording) een bescheiden effect op de electorale aantrekkelijkheid van D66. In 2003 had het issue geen significant effect op de stemvoorkeur voor D66.

De *seculier-confessionele conflict dimensie*, gemeten door het euthanasie issue (toelaten versus verbieden) had in beide verkiezingsjaren een aanzienlijk effect op de stemvoorkeur voor D66. Dit effect was groter dan bij de meeste andere partijen.

De *sociaal-economische conflict dimensie*, gemeten door het inkomensverschillen issue (nivelleren versus denivelleren) had in de twee laatste verkiezingen geen significant effect op de electorale aantrekkelijkheid van D66.

In 2002 en 2003 had het prioriteit geven aan *postmaterialistische waarden* het grootste positieve effect op een stemvoorkeur voor D66. Kiezers die vrijheid van meningsuiting en meer zeggenschap in de politiek belangrijker vonden dan stabiele prijzen en orde in de samenleving, waren sterker geneigd D66 te stemmen.

De vraagstukken *politieke vernieuwing, milieuvervuiling en onderwijs* zijn issues die D66, meer dan de meeste andere partijen, in het afgelopen decennium heeft benadrukt. De vraag is of kiezers die deze issues zeer belangrijk vinden, eerder op D66 zullen stemmen. Dit blijkt gedeeltelijk het geval te zijn. In 2002 had de perceptie van milieu als een probleem, een significant positief effect op een stemvoorkeur voor D66. In 2003 had de perceptie van onderwijs als een probleem, een significant positief effect op het stemmen op D66.

Vrouw zijn had in 2002 een significant positief effect op een stemvoorkeur voor D66. In 2003 was dit niet het geval.

Ouder zijn dan 64 jaar had in beide verkiezingsjaren een aanzienlijk negatief effect op het stemmen op D66.

Van de grotere partijen, had het *opleidingsniveau* in de twee verkiezingsjaren het sterkste positieve effect op de electorale aantrekkelijkheid van D66.

In 2002 en 2003 had *inkomen* geen significant effect op een stemvoorkeur voor D66. Een verklaring is dat het verband tussen inkomen en D66 stemmen verdwijnt als wordt

gecontroleerd voor opleidingsniveau. Binnen groepen van lager en hoger opgeleiden is het verband tussen inkomen en D66 stemmen niet of nauwelijks aanwezig.

Christelijk geloof en kerkgang hadden in beide verkiezingsjaren een zeer sterk negatief effect op de electorale aantrekkelijkheid van D66.

In de verkiezingen van 2002 hadden christelijk geloof en kerkgang het grootste effect op de stemvoorkeur voor D66. De seculier-confessionele conflictdimensie (gemeten door het euthanasie issue), opleidingsniveau, tevredenheid met regeringsbeleid, ouder zijn dan 64 jaar en het immigratie issue hadden eveneens een aanzienlijk effect op de electorale aantrekkelijkheid van D66. Postmaterialisme, het issue van Europese eenwording, woongebied, belang van milieu en vrouw zijn hadden een geringer doch substantieel effect op het stemmen op D66.

In de verkiezingen van 2003 hadden wederom christelijk geloof en kerkgang het grootste effect op een electorale voorkeur voor D66. Opleidingsniveau en de seculier-confessionele conflictdimensie hadden een aanzienlijk effect op het stemmen op D66. Ouder zijn dan 64 jaar, het immigratie issue, een leeftijd jonger dan 40 jaar, postmaterialisme en het belang van onderwijs hadden een kleiner doch substantieel effect.

E. Motieven voor het stemmen op D66

Als kiezers van D66 wordt gevraagd waarom zij D66 hebben gestemd, geeft een meerderheid een *beleidsinhoudelijke reden* aan. In 2002 gaf 76 procent van D66 kiezers aan de stemkeus te hebben bepaald om een beleidsinhoudelijke reden (vanwege het partijprogramma, de overeenstemming van de partij met de eigen ideeën, of na raadpleging van de stemwijzer op internet). In 2003 noemde 63 procent een beleidsinhoudelijke reden. In 2002 noemden D66 kiezers vaker een beleidsinhoudelijke reden dan kiezers van PvdA, CDA en VVD. In 2003 waren deze verschillen niet aanwezig.

In vergelijking met andere partijen stemden weinig D66 kiezers vanwege *gewoonte of traditie* (10 procent in 2002, 8 procent in 2003).

Het percentage D66 kiezers dat stemt vanwege de *lijsttrekker of andere personen* van de partij verschilt weinig van het percentage bij kiezers van andere partijen (12 procent in 2002, 14 procent in 2003).

Weinig mensen stemmen D66 om *strategische redenen*, met het oog op toekomstige krachtsverhoudingen tussen politieke partijen (3 procent in 2002, 6 procent in 2003).

F. Potentieel electoraat in 2003

Het *potentiële electoraat van D66* wordt gevormd door kiezers die in 2003 geen D66 hebben gestemd, maar wel aangaven dat er een grote kans is dat ze bij toekomstige verkiezingen wel D66 zullen stemmen.

Ongeveer 4 procent van de kiezers van 2003, heeft D66 gestemd. Naar schatting 11 procent van de stemgerechtigden van de verkiezingen van 2003 behoort tot het potentiële electoraat van D66. Deze kiezers stemden geen D66, maar gaven wel aan dat er een grote kans is bij volgende verkiezingen wel D66 te stemmen. Als D66 zou slagen in het vasthouden van alle kiezers van 2003 en het volledige potentiële electoraat voor zich zou winnen, zou de partij bij volgende verkiezingen 15 procent van de stemmen bemachtigen. De theoretisch maximale vertegenwoordiging in de Tweede Kamer is daarmee ongeveer 22 zetels.

Bij het potentiële electoraat van D66 was de PvdA in 2003 veruit de meest favoriete partij. 45 procent van de potentiële D66 kiezers stemde PvdA. Potentiële kiezers stemden ongeveer in gelijke mate op VVD, CDA, SP en Groen Links (12 tot 16 procent). Het potentiële electoraat stemde niet of nauwelijks op de LPF, Leefbaar Nederland, Christen Unie of SGP. Dit geeft aan dat in toekomstige verkiezingen voor D66 de meeste stemmen zijn te winnen onder kiezers van de PvdA.

Kiezers die in 2003 D66 hebben gestemd zijn ook het potentiële electoraat van andere partijen bij toekomstige verkiezingen. D66 kiezers van de laatste Tweede Kamerverkiezingen geven een redelijk grote kans aan bij volgende verkiezingen PvdA of Groen Links te stemmen. De gemiddelde D66 kiezer ziet de VVD, CDA en SP als partijen waarop in de toekomst eventueel kan worden gestemd. Christen Unie, LPF en de SGP zijn onwaarschijnlijk stemalternatieven. Als D66 in toekomstige verkiezingen zetels zou verliezen, dan zouden de PvdA en Groen Links hiervan het meest profiteren.

G. Verschillen tussen D66 kiezers en potentieel D66 electoraat in 2003

Op de meeste onderzochte kenmerken zijn geen grote verschillen tussen D66 kiezers en potentiële D66 kiezers. Voor beide groepen geldt een oververtegenwoordiging van jongere kiezers, hogere inkomens, hoger opgeleiden, niet-christenen, postmaterialisten, linkse kiezers op de issues euthanasie en inkomensverschillen, neutrale en rechtse kiezers op de issues asielzoekers en minderheden, neutrale en linkse kiezers op het issue Europese eenwording.

De volgende verschillen zijn opmerkelijk.

Potentiële D66 kiezers zijn jonger, vaker een vrouw, hebben een lager inkomen en een lager opleidingsniveau, nemen vaker een sterk links standpunt in op het inkomensverschillen issue, zijn linkser op de issues minderheden en asielzoekers, en zijn minder vaak postmaterialistisch.

Over de meeste voorstellen voor staatsrechtelijke vernieuwing zijn potentiële en daadwerkelijke D66 kiezers dezelfde mening toegedaan. Van beide groepen is 60 procent voorstander van directe verkiezing van de minister president. Een grote meerderheid wil een directe verkiezing van de burgemeester (D66 kiezers: 81 procent, potentiële kiezers: 72 procent). Een zeer grote meerderheid is voorstander van invoering van een nationaal referendum (D66 kiezers: 86 procent, potentiële kiezers: 79 procent).

Als aan D66 kiezers en potentiële D66 kiezers wordt gevraagd wat de meeste belangrijke nationale problemen zijn, geven zij globaal dezelfde problemen aan.

Beide groepen noemen het vaakst de gezondheidszorg als een van de belangrijkste problemen (D66 kiezers: 48 procent, potentiële kiezers: 59 procent).

Asielzoekers en buitenlanders, criminaliteit, de economie, mobiliteit/verkeer, onderwijs, veiligheid, milieu en werkgelegenheid worden door beide groepen ook vaak als probleem genoemd (20 tot 40 procent).

Normen en waarden, betrekkingen tussen mensen, de politiek in het algemeen en de oorlog tegen Irak worden als belangrijk probleem gezien door 10 tot 20 procent van potentiële en daadwerkelijke D66 kiezers.

Potentiële kiezers noemen minder vaak asielzoekers en buitenlanders, de economie en het verkeer als probleem. Zij geven iets vaker aan het onderwijs als een probleem te zien.